

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Barbara Skubic

**Mladi in ženske kot akterji preobrazbe sodobne egiptovske družbe ter
njihova vloga v revoluciji 2010–2013**

Magistrsko delo

Ljubljana, 2016

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Barbara Skubic

Mentorica: red. prof. dr. Tanja Renner

**Mladi in ženske kot akterji preobrazbe sodobne egiptovske družbe ter
njihova vloga v revoluciji 2010–2013**

Magistrsko delo

Ljubljana, 2016

Zahvaljujem se mentorici, prof. dr. Tanji Rener, za spodbudo, ko sem se odločila, da bom študij vendarle končala, za pomoč pri izbiri teme, za vprašanja, ki so me usmerila na pravo pot, in komentarje, ki so me na njej obdržali; Vladki in Mitju Skubicu, ker nista postavljala preveč vprašanj; dr. Ann M. Lesch, za pogovore in za to, ker mi je v letih 2007–2013 vsako leto vsaj za nekaj tednov odprla sobo za goste svojega kairskega stanovanja; Hamidi Djadi, najboljši sostanovalki; kolegom blogerjem, ker so dovolili, da uporabim njihovo pisanje, in so odgovarjali na moja neskončna vprašanja; Mateji Dermelj za skrben jezikovni pregled; Tini Malič za branje zgodnjih različic, Tommyju Andersonu za potrpežljivo čakanje in obema za tehnično podporo v zadnjem trenutku.

Mladi in ženske kot akterji preobrazbe sodobne egiptovske družbe ter njihova vloga v revoluciji 2010–2013

Magistrska naloga se ukvarja z mladimi in ženskami: z njihovim delovanjem v civilnodružbenih gibanjih in posebnih interesnih skupinah (bloggerji) in njihovim javnim udeleževanjem v desetletju pred egiptovsko revolucijo januarja 2011 in po njej. S pomočjo pričevanj in analize medijev, tako egiptovskih kakor tujih, pa seveda tudi objav na družabnih omrežjih poskuša odgovoriti na vprašanje, kako se je generacija milenijcev vključevala v gibanja za opolnomočenje državljanov v Mubarakovem Egiptu.

Raziskava s proučevanjem določenih delov populacije – mladih, še posebej mladih žensk – zmanjšuje vrzel v slovenskem pisanju o egiptovski revoluciji iz leta 2011: prinaša namreč širši družbeni in zgodovinski vpogled v civilnodružbena in politična gibanja v Egiptu in s tem umešča tista, ki so sprožila revolucijo leta 2011, na časovni trak; z raziskavo, od kod idejno izhajajo, pa jih vsaj deloma umesti v globalni okvir in tako preseže govor o binarnosti (vera/vojska), ki se v diskurzu o bližnjevzhodni regiji tako pogosto pojavlja.

Prav tako naloga vsaj deloma odgovarja na vprašanje o avtohtonosti gibanj, ki so sprožila januarsko revolucijo, saj jih poveže z njihovimi predhodniki. Razen v zgodovini sem odgovor o avtohtonosti iskala v pregledu uporabe kibernetkega prostora, ki ga je imela in ga še ima egiptovska mladina za dopolnitev fizičnemu, posebej tistemu, do katerega so imeli zaradi političnih ali socialnih razlogov omejen dostop. Dodatno vprašanje tukaj je, kako so se v tem prostoru znašle ženske in manjšine: vprašanje žensk in njihovega položaja v družbi je pri obravnavanju bližnjevzhodnih družb nenehno navzoče. A navadno se osredotoča na zgolj nekaj tem, sama pa sem se pri raziskavi usmerila na opolnomočenje, ki so si ga ženske vzele same – tako na spletu kakor na ulici.

KLJUČNE BESEDE: egiptovska revolucija 2011, mladi, ženske, civilnodružbena gibanja, bloggerji.

Youth and women as agents of change in contemporary Egyptian society and their role in the revolution 2010–2013

The thesis studies youth and women: their activities in civic movements and special interest groups (bloggers) and their public participation in the decade before the Egyptian revolution in January 2011 and beyond. Using testimonies and analysis of media, Egyptian as well as international, and also social media, it aims to respond the question how the millennial generation participated in movements for the empowerment of citizens in Mubarak's Egypt.

The research focuses on studying specific parts of the population – the youth, particularly young women – and thus reduces the gap in Slovenian writing about the Egyptian revolution of 2011: it brings a wider social and historical insight into civic and political movements in Egypt and thus places those that triggered the revolution in 2011 on a timeline; the research of their philosophic origins also at least partly places them into a global frame and goes beyond the discourse of the binary (religion/military) that so often appears in discussions about the Middle East.

This also means the thesis at least partly responds the question about whether the movements that triggered the January revolution were autochthonous, because it ties them into the history of similar movements in Egypt. In addition to history, the study searches for answers in the use of cyberspace, which Egyptian youth has used as a complement to physical space, particularly the space from which they were disenfranchised for social or political reasons. Additional question here is how women and minorities carved their place in this space: the question of women and their position in the society is omnipresent in any study of the Middle East. But usually it focuses on a limited number of topics, whereas I focused on empowerment that women took for themselves – in cyberspace and in the street.

KEYWORDS: Egyptian revolution 2001, youth, women, civic movements, bloggers.

KAZALO

1 UVOD	7
1.1 Predstavitev teme.....	7
1.2 Metodologija in raziskovalna vprašanja	9
1.2.1 Teorija in zgodovina	11
2 ZGODOVINA EGIPTA, ZGODOVINA PROTESTOV	13
2.1 Zgodovina egiptovskih civilnodružbenih gibanj	17
2.2 Preporod.....	21
2.2.1 Reforma vere.....	21
2.2.2 Gibanje za delavske pravice.....	23
2.2.3 Gibanje za pravice žensk	25
3 OPOZICIJA.....	27
3.1 Politična opozicija	27
3.2 Nevladne organizacije	34
4 MLADI IN ŽENSKÉ PRED REVOLUCIJO – MARGINALIZIRANA OPOZICIJA	40
4.1 Podaljševanje otroštva – ekonomska odvisnost.....	41
4.2 Blogerji	45
4.3 Ženske, identiteta in položaj v družbi.....	51
4.3.1 Opolnomočenje v virtualnem svetu	57
4.3.2 Mlade ženske in splet.....	58
4.3.3 Zasebno in politično.....	59
4.4 Povezave s tujino	61
5 POT DO REVOLUCIJE	69
5.1 Smrt Haleda Saida	69
5.1.1 Skupaj na spletu, skupaj na ulici.....	72
5.2 Parlamentarne volitve 2010	74
6 PROSTOR LIMINALNOSTI: OSEMNAJST DNI TAHRIRJA IN DOGAJANJE OD PADCA MUBARAKA DO DANES	76
7 ZAKLJUČEK.....	82
8 LITERATURA.....	84

1 UVOD

1.1 Predstavitev teme

Že v prvih tednih po začetku vstaj v arabskem svetu so se v zahodnih medijih pojavila vprašanja, kako je mogoče, da je do njih sploh prišlo. Nobena skrivnost ni bila, da so režimi za prebivalstvo komaj vzdržni, vendar je bilo vse do začetka revolucij videti, da so trdno v sedlu.

Presenečenje ob pogledu na diktatorje, ki so (kakor se je takrat zdelo) padali kakor domine, je vsaj v določenih krogih sprožalo vrsto vprašanj – od spraševanja, kako smo lahko spregledali, kaj se dogaja, do nelagodnega prepričanja, da tovrstne revolucije ne morejo biti avtohtone. Vrsta uglednih analitikov se je osredotočala na resnične ali namišljene povezave znanih organizatorjev vstaj s sorodnimi gibanji po svetu. Komentatorji so hvalili uporabo spletnih medijev in hkrati karali »kibernetsko diplomacijo« zahodnih držav. Ploskali so modernosti in odprtosti mladih revolucionarjev, hkrati pa jih je skrbelo, da so nekatere od njih izurile skupine, specializirane za sprožanje »barvnih« revolucij.

A slike s terena so pripovedovale drugačno zgodbo: egiptovska revolucija iz januarja 2011 – ne glede na to, kako preuranjena in nepripravljena je bila – je bila veliko več od upora pozahodnjenih elit, ki bi zahtevale več demokracije po neoliberalnem kopitu. Prej bi lahko rekli, da je šlo za vstajo proti temu, kajti neoliberalne metode in sporazumi so egiptovsko oblast v zadnjih dvajsetih letih spremenili v kliko pajdaških kapitalistov, Egipt v ljubljenca svetovnih finančnih ustanov, Egipčane pa v reveže. Poleg tega ni prišla kar od nikoder: sledila je desetletju stavk in protestov, političnih zapornikov in razlaščenja kmetov. Zrastla je na dveh desetletjih poskusov oblikovanja delujoče parlamentarne opozicije, štirih desetletjih študentskih protestov in stoletju in pol boja za državljske pravice, emancipacijo žensk in enakost pred zakonom. Ne glede na prepričanje o nespremenljivosti arabskega sveta protesti v Egiptu niso nekaj izjemnega.

Zgodovinski pregled oporečniških gibanj – v vseh inkarnacijah – pokaže, da spremljanje svetovnih dogodkov in odzivanje nanje ni nekaj, kar se je začelo s prihodom družabnih omrežij: bližnjevzhodni in severnoafriški aktivisti so bili od nekdaj vpeti v svetovno dogajanje.

Pregled dogajanja med revolucijo, desetletja pred njo in časa po njej pa se natančneje posveti konceptom, ki so zanimivi prav zaradi spajanja fizičnega in virtualnega sveta in socialnih mrež, ki so si jih posamezniki tam ustvarili.

Sodobni spoj dejanskega in virtualnega sveta je namreč deloval kot prostor opolnomočenja in se je skozi pogovore o položaju posameznice (ali posameznika) v družbi spraševal o njenem (njegovem) odnosu do telesa, družbe, vere in sistema in se tako spopadal z vprašanjem intersekcionalnosti. Mladi, ženske in pripadniki marginaliziranih skupin so dobili možnost, da so izrazili svoje dvome in vprašanja: intimna razmišljanja na osebnih blogih so ob žgočih družbenih vprašanjih sprožala razprave, v katerih so se soočala različna mnenja, hkrati pa so sodelujočim pokazale, da v svojih iskanjih niso osamljeni, in jim pomagale graditi skupnost, ta pa jim je olajšala prehod iz sveta virtualnih v svet realnih protestov (Radsch 2012).

O vsem tem so govorile le redke od omenjenih analiz, četudi je bilo gradiva dovolj: blogi, razprave na družabnih omrežjih, znanstveni članki, študije, pričevanja. Kljub temu pa se pogosto zdi, da je naš pogled na dogajanje informiran predvsem z zgodnjimi poročili in komentarji o dogajanju v zahodnih medijih; teh žal nismo presegli, četudi so se osredotočale zgolj na ozek segment protestnikov in na omejen nabor vzrokov, zaradi katerih so se ti sploh odločili za proteste. Zdelo se je, da je ideja o arabskem ekcepcionalizmu, ki je desetletja trdila, da so »Arabci iz socioloških in kulturnih razlogov 'imuni' na demokracijo in demokratizacijo« (El-Mahdi 2011), zamenjala ideja »arabskega prebujenja«, vendar je bilo slednje v razlagah zahodnih analitikov omejeno le na del družbe, ki je »podoben nam« (prav tam). Z vztrajanjem pri razlaganju tako imenovane arabske pomladi (sporno je že samo ime) zgolj s pomočjo tega, kar je bilo v njej za zahodni svet »sprejemljivega« (težnje po demokratizaciji) ali ne (porast islamizma), oziroma s pomočjo tistega, kar lahko razložimo z vplivom tradicionalnih družbenih, verskih in političnih struktur na dogodke, se je nova naracija o arabskem prebujenju znova ujela v past orientalizma: eno zgodbo je zamenjala druga, postopek pa je ostal enak – pripovedovali so jo za to »poklicani«, protestniki na ulicah pa so ostali subalterni (prav tam). Zanje velja Marxov citat, ki si ga je Said (1996) izbral za moto svoje knjige: »Ne morejo se zastopati, ampak morajo biti zastopani« (El-Mahdi 2011).

Ena od presenetljivo razširjenih teorij je, da je edina avtohtona alternativa diktatorskim režimom na Bližnjem vzhodu islamistična oblast.¹ A že najosnovnejša analiza družbenega

¹ Te ideje so najpogostejše v konservativnih krogih, bolj nenavadno pa se morda zdi, da je tovrstne glasove pogosto slišati tudi s tako imenovanega progresivnega pola: na površini je videti, da misleci in analitiki govorijo

dogajanja pred revolucijo pokaže, da aktivizem in nasprotovanje režimu (v nasprotju s podobo, ki smo jo desetletja dobivali iz medijev) nista prihajala samo iz islamističnih vrst in da večina nasprotovanja sploh ni prihajala od islamistov. Pokaže tudi, da so aktivisti in opcije, ki so jih v letih po vstaji vojska in vse vlade, ki so se v tem času zamenjale, označile kot »tuje agente«, »destabilizatorje Egipta« in »sodelavce tujih tajnih služb«, ravno toliko avtohtoni kakor najbolj znano islamistično gibanje – še več, ko jih skupaj postavimo na časovni trak, lahko vidimo, da njihove korenine segajo daleč pred leto 1928, ko so bili ustanovljeni Muslimanski bratje.

Egipčani so se v začetku tretjega tisočletja več kakor sposobni zastopati in njihovo delovanje na spletu in v resničnem življenju lahko popolnoma zadovoljivo odgovori na vprašanja, na katera so si namesto njih odgovarjali drugi: ali so bili mladi, ki so se organizirali v skupine aktivistov za človekove pravice, dejansko tujek v lastni državi in niso razumeli težav, ki tarejo malega človeka? Je revolucija obtičala in bila potisnjena nazaj, ker so bile njihove zahteve nerazumne, ljudstvo pa nepripravljeno na demokracijo? So njihova gibanja neavtohtona in so jih podpirale zahodne vlade in obveščevalne službe?

Zavedam se ironije položaja, v katerega se postavljam, saj kot tujka in s pomočjo literature, ki je že filtrirana skozi sito zahodnih univerz in založniških hiš, poskušam dati glas ljudem na ulici, vendar upam, da moj izbor in analiza ustrezno poglobljata razumevanje dogajanja in dejavnosti mladih v času pred revolucijo, med njo in po njej.

1.2 Metodologija in raziskovalna vprašanja

V raziskavi sem se želela osredotočiti predvsem na primarne vire: bloge, zapise na družabnih omrežjih in lokalne časopisne članke iz časa, ki ga obravnavam. Vendar sem pri tem naletela na težavo, saj veliko povezav ne deluje več: tako na primer ne delujejo več nekateri nekoč vplivni blogi (Malek-X, blog Nore Younis), prav tako ne deluje spletna stran egiptovskega gibanja za prenovo *Kifaja!*. Precej časopisnih člankov, na katere se navezujejo blogi, je nedostopnih ali zakopanih globoko v spletnih arhivih. To velja predvsem za tiste v arabskih časopisih, denimo v provladnem *Al Ahramu* in neodvisnih *Al Dustur* in *Al Masry al Youm*.

o avtentičnosti in/ali protiimperializmu (v primeru arabskih držav in vstaj v njih je bil tak diskurz posebej močan v zvezi s Sirijo), žal pa se pogosto izkaže, da gre v osnovi za kombinacijo med nepoznavanjem regije in predsodki.

Angleške izdaje medijev so do uporabnikov nekoliko bolj prijazne, vendar sem morala biti pri njihovi uporabi pozorna na to, da arabska in angleška različica medija pogosto nimata enake uredniške politike – občasno je mogoče celo reči, da ne gre za isti medij. Podobno velja za poročanje televizijske postaje *Al Džazira*: angleški kanal je bil razmeroma nepristranski, arabski pa je bil neprikrito naklonjen gibanju Muslimanskih bratov.

Zato sem se pri pregledu objav v spletnih medijih omejila predvsem na nekaj najbolj priljubljenih blogov: po premisleku sem izbrala zgolj tiste, ki so (bili) pisani v angleščini, prvič zato, ker so dostopnejši (s tem namenom so tudi nastali), drugič zato, ker se nekoliko pogosteje ukvarjajo z vprašanji, ki so se zdela bistvena zahodnim komentatorjem. To niso vedno najpomembnejša vprašanja – in to je iz zapisov jasno – so pa tista, za katera se zdi, da obvladujejo dialog med zahodnimi in bližnjevzhodnimi državami. Zanimivo je bilo opazovati, kako različno teža so posameznim vprašanjem pripisovale različne skupine ljudi in kako se je – če se je – ta teža spreminjala glede na informacije, ki so se pojavljale skozi leta.

S tem je povezano vprašanje tako imenovane »tuje roke«, kar je bilo tudi eno od mojih raziskovalnih vprašanj: ali so bila gibanja, ki so zahtevala spremembe, avtohtona ali pa so bile njihove zahteve uvožene in podprte v tujini? Da bi odgovorila nanj, sem se morala vrniti v zgodovino: tako v desetletje in pol pred izbruhom revolucije kakor tudi daleč nazaj, vse do reformističnih in nacionalnih gibanj in uporov v 19. stoletju. Zgodovina Egipta je daleč od mirne in enolične, a vprašanje je bilo, koliko so se oporečniki ozirali na gibanja, ki so prišla pred njimi.

Drugo vprašanje je bilo, kdo oporečniki pravzaprav so. Že bežen pogled na raznolikost aktivizma (ki je zabeležen tudi v številnih študijah) pokaže, da je bil krog ljudi, ki so si želeli spremembe, bistveno večji od kroga, ki mu v naših medijih in akademskih krogih navadno namenjamo pozornost, in večji od kroga, ki bi mu lahko pripisovali naklonjenost Zahodu, zahtev po spremembah pa ni nujno omejevala tolikokrat omenjena binarnost vojska (režim)/vera. Kako se v novem aktivizmu znajdejo skupine, ki so bile do nedavnega odrinjene na rob – in kje rob je?

Rob se je namreč premikal že vsaj od sredine devetdesetih minulega stoletja, osemnajst dni Tahrirja pa je ustvarilo liminalen prostor v pravem pomenu besede: če je liminalnost v skupnosti in v času, kakor ju definira Thomassen, značilna za revolucije in karnevale (Thomassen 2009), potem osvobojeno ozemlje, ki so ga revolucionarji branili na trgu, tej

definiciji popolnoma ustreza. Vprašanje je, kaj od duha te liminalnosti je aktivistom uspelo ohraniti v vsakdanjem življenju in kaj – če sploh kaj – se je preneslo nazaj na splet.

Odgovor sem iskala v pregledu uporabe kibernetkega prostora, ki ga je imela in ga še ima egiptovska mladina za dopolnitev fizičnemu prostoru, posebej tistemu, do katerega je imela zaradi političnih ali družbenih razlogov omejen dostop. Posebej zanimivo je raziskovati, kako so se v njem znašle ženske in manjšine: vprašanje žensk in njihovega položaja v družbi je pri obravnavanju bližnjevzhodnih družb nenehno navzoče, a se navadno osredotoča na zgolj nekaj področij, mene pa je pri raziskovanju zanimalo opolnomočenje, ki so si ga ženske vzele same – tako na spletu kakor na ulici. Položaj je slab (v mnogočem celo slabši kakor pred revolucijo), vendar so v času pred revolucijo, predvsem pa s svojim sodelovanjem na protestih, dosegle, da so ženska vprašanja v javnem diskurzu veliko bolj navzoča, kakor so bila še pred desetletjem.

V raziskavi sem zaradi omejene dostopnosti virov in ker trenutne razmere raziskavam na terenu niso naklonjene, za potrditev teze, da marginalizirane skupine niso bile niti neaktivne niti neodzivne, uporabila primerjalno metodo in analizo sekundarnih virov, dopolnjeno z analizo primarnih virov. S tem sem želela pokazati, da je bil krog sodelavcev in simpatizerjev spremembe režima precej širši, kakor je bilo morda videti iz zahodnih medijev, četudi ne tako širok, kakor so si želeli tisti v prvih vrstah. Znakov, da je želja po spremembah segala v vse dele družbe, je precej: eden od njih je zagotovo uporaba jezika in jezikovnega registra, ki kažeta na to, da v debate na spletu še zdaleč niso bili vključeni zgolj Zahodu naklonjeni in/ali islamistični intelektualci, ampak tudi manj izobraženi ljudje, pa tudi tisti, ki sta jim tuji tako teorija kakor tujina.

1.2.1 Teorija in zgodovina

V tej nalogi je veliko zgodovine in malo teorije. Do tega ni prišlo zato, ker se mi teorija ne bi zdela pomembna; konec koncev tudi sama operiram z izrazi in koncepti, kot so »zamišljena skupnost«, »orientalizem«, »interseksionalnost«, in podobni. A bolj ko sem se poglobljala v raziskavo in dlje ko sem poskušala iz »svojega Kaira« narediti nekaj, kar bo razumljivo tudi drugim, bolj mi je postajalo jasno, da s teorijo ne bom daleč prišla. Revolucija, ki se je odvijala (in se še odvija) pred našimi očmi – če se izrazim po spletno, tako s pomočjo hashtagov, na primer #jan25, in IRL, torej »in real life«, v resničnem življenju – je za teorijo sicer idealna: mladi, ženske, delavsko gibanje, kibernetka diplomacija, postkolonializem, vsak s svojim teoretskim konceptom. Težava je v tem, da v slovenskem prostoru manjka

občutek za regijo: v slovenščini skoraj nimamo znanstvenih ali poljudnih besedil, ki bi se ukvarjala z družbo Bližnjega vzhoda, če pri tem, denimo, ne izpostavlja tega ali onega verskega vprašanja. O vsakdanjem življenju v regiji vemo malo ali nič. Novinarjev, ki kompetentno pišejo o Bližnjem vzhodu, je le peščica in od vseh slovenskih medijev ima v regiji zgolj eden stalno dopisnico. S teorijo pravzaprav ne bi prišla nikamor.

25. januarja 2013 sem s prijatelji stala kakšnih petdeset metrov stran od stavbe Arabske lige in opazovala sprevide, ki so se z vseh strani zgrinjali na trg Tahrir, ko sem zagledala sprevod, katerega udeleženci so nosili velike zastave s podobami mučencev revolucije. Med njimi je bila tudi zastava s podobo Dorie Šafik (Doria Shafik).²

Doria Šafik je 19. februarja 1951 s še 1500 somišljenicami iz Egiptovske ženske zveze zavzela parlament, kjer so za ženske zahtevale naslednje: aktivno in pasivno volilno pravico, pravico do sodelovanja v političnem življenju, spremembo zakona o personalnem statusu in enako plačilo za enako delo. Teden dni pozneje je bil sprejet osnutek zakona, ki je ženskam dal volilno pravico, vendar je premier Nahas prelomil obljubo in ga ni poslal v parlament.

Doria Šafik je verjela v revolucijo in v to, da bo vlada pod vodstvom svobodnih častnikov ženskam dala vse državljske pravice. A tri leta po prevratu se je morala vprašati: »V kakšen prepad drvi moja domovina« (Doria Shafik, a life dedicated to Egyptian women)?

Ko se je torej ob drugi obletnici januarske revolucije, ko so Egipčani gledali, kako si demokratično izvoljeni predsednik jemlje faraonska pooblastila, in se poskušali boriti proti temu, med zastavami s podobami skoraj deških obrazov tistih, ki so bili ubiti v minulih dveh letih, nad trg dvignila zastava, na kateri je bil obraz Dorie Šafik, mi je postalo jasno, da je bližnjica do razumevanja egiptovske revolucije zgodovina.

² Opomba o prečrkovanju: prečrkovanje arabskih besed in imen v latinične pisave je približna znanost, saj enotnega sistema ni. Slovenski pravopis priporoča, da arabska imena prečrkujemo po navodilih za prečrkovanje nelatiničnih pisav, in tega sem se, kolikor je bilo mogoče, držala. Člen sem vedno zapisovala kot el-, če ni ustaljena raba drugačna. Zaradi lažjega iskanja je ob prvi pojavitvi imena ob njem v oklepaju navedena najpogostejša prečrkovana oblika (ki ni nujno edina ali najnatančnejša). Bloggerje in novinarje, ki pišejo tako v arabščini kot v angleščini, pa sem zapisovala tako, kakor se podpisujejo sami.

2 ZGODOVINA EGIPTA, ZGODOVINA PROTESTOV

Standardna floskula je, da so Egipčani »apatični«, »politično inertni« in »mirni«, in kar je še drugih zguljenih pridevnikov, izrečenih za prikazovanje tako egiptovske zgodovine kakor sodobne egiptovske politike. Take trditve so si pridobile status očitnih resnic, na katere se ohkako-modro sklicujemo, kadar razlagamo kar koli in vse o Egipčanih. Tako je zdaj dvakrat bolj zabavno gledati, kako se novinarji in analitiki spotikajo obse, ko opuščajo trop o »stagnaciji«, potem ko so ga trenutni dogodki razkrili za tisto, kar je. Nekoč bi rada slišala, kako razlagajo premik od »stagnacije« k družbeni akciji, ki jo vidimo povsod okoli sebe (Baheyya 2005).

Prvi upor Egipčanov proti zavojevalcem so očitno povzročile novice o bitki na Maratonskem polju. Egipt je leta 490 pr. n. št. slišal, da je orožje okupatorja – za kar je Darej vedno veljal – naletelo na odpor v celinski Grčiji, kjer je 20.000 Atencev in Platejcev popolnoma porazilo 200.000 Medijcev in Perzijcev. Darej, je bilo razumeti, si je poraz močno vzela k srcu in je prisegel maščevanje. Moč perzijskega imperija je bila torej tik pred tem, da se obrne proti zahodu, in zdelo se je, da je to za jug izvrstna priložnost za pobeg. V skladu s tem je Egipt po treh letih skrivnih priprav, leta 487 pr. n. št., vstal v upor. Verjetno je premagal in uničil perzijsko garnizijo v Memfisu, ki naj bi štela 120.000 mož, in po razglasitvi neodvisnosti postavil lokalnega vladarja (Rawlinson 1886).

Zgodovina egiptovskega oporečništva je dolga, najbrž stara toliko kot egiptovska država v različnih inkarnacijah. Upori so zabeleženi že precej pred letom 487 pr. n. št – prva dva sta postavljena na sam začetek egiptovske države, v čas druge dinastije, torej med leti 2890 in 2686 pred našim štetjem. In vse od takrat se vstaje in civilna gibanja ne nehajo.

Stari Egipt ni tema moje naloge, Rawlinsonov opis upora je v njej le kot opomnik, da Egipčani, ki se upirajo, niso nekaj novega; pa tudi zato, ker pojasnjuje, da so ga povzročile »novice o bitki na Maratonskem polju«. S tem ne podpira le Baheyyinega nezadovoljstva nad floskulo o neodzivnem narodu, pod vprašaj postavlja tudi nenehne sodbe o tem, kaj je v Egiptu (in na Bližnjem vzhodu) avtohtono in kaj ne in kdo ima pravico govoriti v imenu prebivalstva.

Prav to se je namreč v času med revolucijo januarja 2011 in po njej izkazalo za eno od pomembnejših vprašanj: ali so gibanja, ki so zahtevala spremembe režima, avtohtona in, posledično, ali so njihove zahteve legitimne. Pravzaprav ne gre za legitimnost zahtev; če dobro preberemo vse, kar je bilo o tako imenovani arabski pomladi napisanega »doma« in na

Zahodu, lahko opazimo, da je bilo eno od najpogostejših vprašanj, ali so zahteve aktivistov lastne njihovemu nacionalnemu karakterju.

Vprašanje, ki se je pojavilo tako rekoč hkrati s protesti, ni novo: Egipčani se z njim srečujejo že vsaj stoletje in pol, verjetno pa še precej dlje. (Hkrati tudi ni posebej izvirno: skozi zgodovino so si ga tisti, ki so imeli moč, postavljali za mnoga ljudstva, v vseh časih, na vseh celinah.) Vprašanje, ki na tem mestu zanima mene, je drugačno: kako je mogoče, da smo spregledali zgodovino protestov v regiji? Ali bi nam njeno poznavanje pomagalo, da bi lahko bolj objektivno spremljali gibanja, ki zahtevajo tisto, kar je za nas samoumevno?

Z avtohtonostjo se v nalogi precej ukvarjam: skozi celotno zgodovino sodobne egiptovske države so se morala gibanja, ki so se borila za enakost pred zakonom, otepati obtožb, da so v družbi tujki, da so jih v državo zanesli kolonialisti. S tem so se morali spopasti borci za človekove pravice, feministke, sindikalisti.

Zadnja revolucija ni nobena izjema. Pogosto so se celo avtorji, ki so bili revoluciji načeloma naklonjeni, spraševali, ali ni celotnega dogajanja sprožil kdo od zunaj. Kakor sem omenila že v uvodu, smo se ujeli v neprijetno past prepričanja, da lahko zgolj pogled »od zunaj« vidi celotno sliko, zato so poročila in analize ljudi s terena pogosto manj upoštevani od akademskih študij. (In, spet poudarjam, zavedam se ironije lastnega položaja.)

Nenehno omenjanje »tuje roke«, govorjenje o oporečnikih, ki da so do svojih idej prišli s pomočjo tujih obveščevalnih služb, in namigovanja, da so protestniki na plačilnih listah tujih vlad, so čudna mešanica prezira do lokalnega prebivalstva (ki očitno ni dovolj zrelo, da bi se samo spomnilo, da bi spremenilo družbo) in prepričanja, da so za določene regije primerne samo določene ideje. Seveda pa, tako kakor drugod po svetu, obstajajo dejanski poskusi tujih vlad in obveščevalnih služb, da bi vplivale na dogajanje v regiji. Vse to ustvarja nekoliko nezdravo ozračje, v katerem je zelo lahko sumiti vse in vsakogar.

Pri poskusu odgovorov na zastavljena vprašanja bi se rada najprej posvetila dejanski zgodovini oporečništva in opozicije v sodobni egiptovski državi.

Koliko časa mora biti torej ideja uvožena, da postane avtohtona? Je dve tisočletji in pol, kolikor je približno minilo od bitke pri Maratonskem polju do revolucije 2011, dovolj, da ideja o odstavitvi nepriljubljenega vladarja dobi domovinsko pravico?

Konec koncev se je moderna egiptovska država rodila iz revolucije, povod zanjo pa je bil odziv nepriljubljene kolonialne oblasti na zahtevo, ki so jo lokalne elite oblikovale glede na situacijo v svetu: dva dni po razglasitvi premirja ob koncu prve svetovne vojne je skupina uglednih Egipčanov oblikovala delegacijo (Vafd) in se odpravila k visokemu britanskemu komisarju Reginaldu Wingatu, da bi ga opomnila na obljubo, ki jo je Britanija dala ob uvedbi protektorata v Egiptu leta 1914: da bo Egipt ob koncu vojne postal samostojna država. Zdaj je delegacija – sklicujoč se na Wilsonov govor o pravici do samoodločbe iz februarja 1918 – terjala neodvisnost, poleg tega pa je nameravala svojo zahtevo predstaviti tudi na pariški mirovni konferenci.

Pogajanja so potekala od novembra do marca, dovoljenja ne za eno ne za drugo pa seveda ni bilo. Namesto tega je britanska oblast priljubljenega Sada Zaglula (Saad Zaghloul) in še tri druge člane prvotne delegacije 8. marca zaprla, potem pa izgnala na Malto. V manj kakor tednu dni so Egipt ohromile demonstracije, stavke in sabotaje – protestirali so študentje in delavci, moški in ženske, Kopti in muslimani, v mestih in na podeželju (Cleveland 2000).

Pogled na podobe revolucije iz leta 1919 nas opomni, da »arabska ulica«, ta strah vzbujajoča podoba iracionalnosti, s katero so ob prelomu tisočletja strašili zahodno javnost (Bayat 2012), pravzaprav ni nič izjemnega, predvsem pa ni nič bolj iracionalna od ulic drugih kultur; prav tako ni inertna, na kar v uvodnem citatu opozarja blogerka Baheyya (zapis na blogu je nastal ob predstavitvi knjige *Oporečništvo in protesti v egiptovski družbi v otomanskem obdobju*). Konec koncev so Egipčani leta 1919 zahtevali to, kar smo zahtevali Slovenci: državo. In prav tako kakor naše so se tudi njihove težnje po reformah in samostojnosti krepile skozi vso drugo polovico 19. stoletja (Hourani 1988).

Tako kakor pred skoraj sto leti so bili protesti del vsakdana tudi v dveh desetletjih pred revolucijo leta 2011; prav tako so bile del vsakdana nove oblike civilne družbe: od nevladnih organizacij, ki so se ukvarjale s problemi, pri katerih je država odpovedala, do umetniških kolektivov, ki so odpirali prostore svobode in se povezovali s podobno mislečimi umetniki v arabskem svetu, in opozicije režimu, ki se je oblikovala v različna gibanja, tako verska in politična kakor socialna in sindikalna, pa konec koncev do mladine, ki je s pomočjo virtualnih mrež vse te skupine povezovala in nadgrajevala.

Spremembe v teh dveh desetletjih so korenito posegle v vsakdanje življenje državljanov: dokončen prehod v tržni kapitalizem, potrjen s sporazumi, ki jih je Egipt v devetdesetih letih prejšnjega stoletja v skladu s krovnim načrtom ekonomskih reform in strukturnih sprememb

ERSAP iz leta 1991 sklenil z mednarodnimi denarnimi ustanovami – maja 1991 z Mednarodnim denarnim skladom, septembra z Afriško razvojno banko in novembra s Svetovno banko (Korayem 1997; Shenker 2016, 50) – je odprl pot privatizaciji (in z njo korupciji, klientelizmu in pajdaškemu kapitalizmu, ki so se, kljub temu da so obstajali že prej, v dvajsetih letih neverjetno razpasli), vsak nov zakon ali amandma pa je krčil pravice delavcev in tako sprožil val stavk (Beinin 2015); zakon o zemljiški reformi je v drugi polovici devetdesetih razlastil male kmete, ki so ostali brez vsakega dohodka (in pri tem ni šlo zgolj za vračanje zemlje, ki jo je nacionalizirala Naserjeva oblast, prvotnim lastnikom, ampak tudi za prilaščanje zemlje, ki je bila do takrat brez lastnika in so jo ljudje obdelovali); spopadi med islamisti in oblastjo po vrsti bombnih napadov v devetdesetih so najprej privedli do obračuna države z islamisti (in tistimi, ki jim je bilo islamizem mogoče »pripisati«) (Rodenbeck 2000), nato pa, po napadu v Luksorju leta 1997, do odpovedi glavnih islamističnih skupin nasilju; zahteve po spremembi zakona o personalnem statusu pa so v marsičem spremenile – ali vsaj poskusile spremeniti – pravni položaj žensk, kar je razsrdilo bolj tradicionalne družbene kroge (Tadros 2000, 9. marec), četudi so se reformisti vrnili daleč nazaj v prvo obdobje islama, pa tudi v čas velikih verskih učenjakov Džamala el-Dina el-Afganija (Jamal el-Din el-Afghani), Mohameda Abduha (Muhammad Abdouh) in Rifa el-Tahtavija (Rifa'a el-Tahtawi), ki so v 19. stoletju sprožili tako versko reformo kakor nacionalno gibanje in liberalno misel, na kateri je utemeljen Egipt, kot vsaj delno samostojna država rojen leta 1922, po treh letih (na štiri desetletja podlage) bojev proti britanskim kolonialistom (Hourani 1988).

Hkrati pa so se okoli preloma tisočletja krepile zahteve po političnih spremembah, večji svobodi govora, reformi sodnega sistema in položaja sodnikov in podobno. Protesti, ki so se začeli leta 2000, so se najprej odzivali na zunanjepolitično dogajanje – drugo intifado (2000), vojaško intervencijo v Iraku (2003), vojno v Libanonu (2006), operacijo Cast Lead v Gazi (2008/09) – vendar so se hitro začeli krepiti tudi protesti proti položaju doma. Ustanovljeno je bilo Egiptovsko gibanje za spremembe, bolj znano kot *Kifaja!* (Kefaya!, Dovolj!),³ ki je združevalo oporečnike režimu in zahtevalo odpravo izrednih razmer, svobodne volitve in omejitev predsednikovanja na dva mandata. Vanj so se vključili pripadniki različnih političnih profilov, kar je bila njegova moč, pa seveda tudi tisto, zaradi česar je na koncu razpadlo. A v njem se je izurila večina aktivistov, ki je sodelovala v januarski revoluciji.

³ ime gibanja v nalogi sicer pišem brez klicaja, zaradi lažje berljivosti

Baheyyi, ki se v citatu na začetku tega poglavja huduje nad idejo o »inertnosti« Egipčanov, lahko najbrž pritrdimo. V stoletju in pol je Egipt doživel preveč protestov, da bi njegove državljane lahko imeli za pasivne. Ostaja le še vprašanje, ali so bili aktivni po svoji volji ali jih je vodila tuja roka.

2.1 Zgodovina egiptovskih civilnodružbenih gibanj

Kadar ne gre za krizo – politično ali varnostno – v naših medijih le redko slišimo kaj o Bližnjem vzhodu. Bližnji vzhod ni regija, o kateri bi bili vajeni govoriti v zvezi z nekriznimi razmerami, poleg tega nam manjka ljudi, ki bi se z njo celostno ukvarjali. Zato nekako nimamo predstave o tem, kako regija in države v njej delujejo, kadar niso v politični ali varnostni krizi. (Kar, resnici na ljubo, ni posebno pogosto.) V času kriz in poročanja o njih pa je tekočega dogajanja preveč, da bi se lahko posvetili vsakdanjemu življenju in kompleksnosti držav in družb, o katerih govorimo. Pogosto zmanjka časa za bolj poglobljeno analizo trenutnega dogajanja, kaj šele za predstavitev zgodovine.

A ko pozabljamo na del civilne družbe, ki je bil v državi vedno navzoč – četudi morda ne tako močan, kakor bi si želeli aktivisti, vendar vseeno močnejši, kakor so pripravljene priznati civilne, vojaške in verske oblasti – smo v nevarnosti, da spregledamo lokalna gibanja, ki se borijo za pravice prebivalstva, in tujim silam pripišemo prevelik vpliv.

V primeru Egipta gre pri govorjenju o družbi in politični ureditvi za že tolikokrat omenjeno delitev na vojsko (torej domnevno sekularni režim, s katerim »je mogoče« sodelovati) in vero (torej na Muslimanske brate, s katerimi »ni mogoče« sodelovati). A egiptovska družba skozi svojo zgodovino nikakor ni bila sestavljena zgolj iz teh dveh skupin; kakor v vseh drugih družbah so se tudi v njej oblikovala civilnodružbena gibanja, ki so bila včasih bolj, včasih manj navzoča, včasih bolj in včasih manj zaželeni in glede na svojo usmeritev bolj ali manj preganjana. Vendar so vedno obstajala: to so bila delavska gibanja, dobrodelnih ustanov, verske ustanove, ki so zagotavljale tudi socialno in zdravstveno oskrbo, nevladne organizacije, ki so se ukvarjale s težavami kmetov, s stanovanjsko problematiko, z varstvom okolja, zaščito potrošnikov, stanovska društva in podobno. Sestava egiptovske družbe ni bila bistveno drugačna od sestave drugih družb.

Če hočemo razumeti sodelovanje in vlogo mladih v civilnodružbenih gibanjih v času pred in med revolucijo 2011, se mi zdi potrebno razumeti štiri pomembne oblike civilne družbe, pa tudi to, kako so in kako še funkcionirajo med seboj in v odnosu do države:

1. politično opozicijo,
2. gibanja za pravice delavcev in kmetov,
3. gibanja za opolnomočenje žensk in
4. verska gibanja.

Vsa ta gibanja imajo v Egiptu dolgo zgodovino – starejša so od sodobne egiptovske države in obstajala so že pred prihodom angleških kolonizatorjev na egiptovska tla. Nekatera so se razvila kot opozicija otomanski državi, druga so nastala kot nadgradnja procesov, ki jih je v začetku 19. stoletja začel Mohamed Ali, tretja so se razvila ob stiku s tujci, ki so živeli v Egiptu, ali ob potovanjih Egipčanov v tujino (Hourani 1988; Khuri-Makdissi 2010).

Zato se mi zdi na tej točki nujen relativno dolg skok v 19. stoletje: četudi morda zgodovina z dogajanjem na egiptovskih tleh danes na videz nima veliko povezave, je poznavanje vsaj dela zgodovine omenjenih gibanj nujno za razumevanje družbene dinamike, ki je pripeljala do zadnje revolucije.

Razloga za to sta dva: prvi je Baheyyina kritičnost do misli o »inertnih Egipčanih«, ki jo ovrže že bežen pogled na časovni trak. Drugi, za mojo tezo o tem, da so imeli mladi na čem graditi, ko so se odločili zahtevati spremembe v družbi, morda še pomembnejši del izleta v 19. stoletje, pa je vprašanje pretočnosti idej in ljudi in z njim povezano vprašanje avtohtonosti idej.

Slednje je bilo namreč v prvih mesecih po revoluciji stalnica: skorajda ni bilo medija ali akademske razprave, ki bi se ne spraševala, od kod so se kar naenkrat vzeli ti mladi in kje so pobrali svoje ideje. Odgovorov je bilo mnogo, odvisni pa so bili od tega, kdo je spraševal in kdo odgovarjal. Kljub prizadevanjem domačih in tujih strokovnjakov za regijo, da bi pojasnili, kaj se pravzaprav dogaja, se je zdelo, da je v zahodnih medijih prevladalo mnenje, da je do vstaj prišlo zaradi nedemokratskih režimov, omogočila pa so jih sodobna sredstva komuniciranja. Ideje, kako jih izvesti, so prišle od zahodnih teoretikov. Nobena od teh trditev sama po sebi ni napačna, vse pa so pomanjkljive. O tem, da je tovrstno poenostavljanje škodljivo tako za akademski diskurz kakor za položaj na terenu, bom govorila, ko se bom vrnila v 21. stoletje. V tem poglavju želim natančneje prikazati zgodovinske okoliščine, ki bodo, upam, pojasnile, zakaj je tudi relativno pogosto prepričanje, da so bile zahteve po sekularnosti, ki so prihajale iz dela opozicije režimom, zgolj zahteve pozahodnjenih elit, poenostavljeno. Ideje o »kruhu, svobodi in družbeni pravičnosti« namreč na Bližnjem vходу niso rezultat zgolj vere (torej islamske vladavine, v egiptovskem primeru Otomanskega imperija) ali vojske.

Nekoliko natančnejši pogled v Egipt iz časa pred »uradnim« nastopom kolonializma – torej pred letom 1882 – pokaže, da so v njem že potekale vse štiri omenjene oblike civilnodružbenih gibanj: vsi projekti, ki si jih je v želji po ustanovitvi moderne države, v kateri bi vladala »njegova« dinastija, zamislil Mohamed Ali (industrializacija, vzpostavitev prometne infrastrukture, naborniška vojska, register prebivalstva, sistem davkov, posodobitev izobraževalnega sistema in drugi), so povečali pretočnost idej med severno in južno obalo Sredozemlja, pa najsi je šlo za reforme in študijske misije iz Egipta v Evropo, na katerih so se inženirji, vojaki, pravniki, teologi, zdravniki, agronomi in jezikoslovci učili najsodobnejših dosežkov v svojih strokah (Cleveland 2000, 64–75), ali za pretok delovne sile, ki se je kmalu začela organizirati in se boriti za svoje pravice (Beinin in Lockman 1998; Gorman 2005; Khuri-Makdisi 2010), konec koncev pa tudi za versko prenavo, v okviru katere so nekateri teologi gledali proti Evropi, drugi so se vračali v islamsko preteklost, sinteza obojih pa je – in tukaj poenostavljam tudi sama – vsaj v Egiptu pripomogla k razvoju nacionalnega gibanja in pluralne misli (Hourani 1988).

Poleg tega je 19. stoletje, posebej njegova druga polovica, čas prvih velikih delovnih migracij, in Sredozemlje ni bilo pri tem nobena izjema. Prebivalci so se tako preseljevali znotraj večnacionalnih držav in iz države v državo – glede na to, da je Egipt takrat zaradi velikih razvojnih projektov (denimo gradnje železniškega omrežja in pozneje Sueškega prekopa) veljal skorajda za neke vrste obljubljeni dežel, je v nasprotju z današnjim časom precejšnje število migracij potekalo s severa na jug (Biancani 2015).

Ljudi, in posledično ideje, je bilo težko deliti na domače in tuje, kajti kategorija tujstva je bila v Egiptu 19. stoletja precej kompleksnejša, kakor si morda danes predstavljamo. Egipt je bil kot provinca Otomanskega imperija že sam po sebi del večnacionalne države in v njem so živeli ljudje, ki so bili »tujci« ali pa so jih imeli za tujce – četudi to morda niso bili, ali nasprotno: »Manj legalistična definicija tujih delavcev, ki uporablja etnično pripadnost ali »raso« (če uporabimo uradni izraz iz popisa prebivalstva), to se pravi tistih, ki etnično niso bili Egipčani, prav tako predstavlja težavo. Egipt je bil zgodovinsko in etnično pluralistična družba in koncept egiptovske etničnosti daje napačen vtis o raznolikosti njenih pripadnikov ...« (Gorman 2012, 10. poglavje).

In raznolikosti ni malo. Stoletja turške nadvlade in velikost Otomanskega imperija so pripomogli k temu, da pripadniki:

[d]veh največjih tujih skupnosti v državi – Grki in Sirci – pogosto sploh niso bili tujci. Številni Grki in večina sirskih muslimanov je bilo otomanskih državljanov in torej v pravnem smislu

niso bili »tujci«. Po drugi strani so v Egiptu desetletja, morda stoletja, živele grške družine, ki so bile pravno gledano tujci. Velik del tistih, ki so imeli britanski potni list, je bil v resnici Maltežanov. V številnih judovskih družinah, bodisi lokalnih karaitskih in sefardskih, ali drugih, je imel pogosto vsaj en moški evropsko državljanstvo, navadno francosko. Egipčani, to se pravi v Egiptu rojeni otomanski državljani, katerih materinščina je bila arabščina, so bili lahko muslimani, kristjani ali judje, lahko pa tudi Sudanci, beduini in Nubijci – v strogem pravnem smislu je bilo morda prebivalce lahko razdeliti na »Egipčane« in »tujce«, a ko je šlo za življenja dejanskih ljudi, so bile zadeve redko tako enostavne (Skubic 2015, 82).

Tak pogled na situacijo še dodatno zaplete vprašanja in okrepi pomisleke o avtohtonosti in vdoru tujih idej. Res je, da je kolonialna oblast – ne samo v Egiptu – precej v osnovi emancipacijskih idej izrabila kot izgovor za nadzor nad lokalnim prebivalstvom (Spivak 1988), vendar je treba upoštevati, da vse ideje niso prišle s širjenjem kolonializma in niso bile vse nedobrodošle.

Na to smo v začetku drugega desetletja 21. stoletja pogosto pozabili, ko smo analizirali vzroke in povode za vstaje v arabskem svetu. A s tem smo nehoti prevzeli jezik diktatorskih režimov. Konec koncev je bil Mubarakov režim tisti, ki je državljanom kršil najosnovnejše človekove pravice, vrhovni svet oboroženih sil je protestnike obtoževal, da so tuji agenti, in vlada, ki so jo oblikovali Muslimanski bratje, je poskušala spremeniti zakone, ki jih je borcem za pravice pripadnikov ranljivih skupin po dolгих letih prizadevanj in usklajevanj uspelo spraviti skozi parlamentarne procedure. Hkrati pa je ta jezik tudi jezik kolonizatorja: sporoča, da si pravice v določenih delih sveta pridobimo, v druge pa jih je treba prinesti. Sporoča še, da v določenih delih sveta lokalno prebivalstvo ni sposobno samo prepoznati, katere ideje so zanj najprimernejše.

Sama sem na okroglih mizah, ki sem se jih udeleževala takoj po začetku vstaj, večkrat osuplo umolknila zaradi prepričanj nekaterih udeležencev, da obstajajo koncepti, ki so (poleg sekularne demokracije in človekovih pravic, o katerih smo takrat največ govorili) Arabcem tuji:

Ko sem poskušala razložiti, da se bom pač sprijaznila s kakršno koli obliko države, ki si jo bodo Egipčani izbrali, da pa se mi zdi sekularna demokracija za Egipt najboljša ideja in bom podpirala tiste Egipčane, ki si jo želijo, sem bila podučena, da pravi Egipčani teh idej ne podpirajo, podpirajo jih samo pozahodnjene elite. [...]

Poleg tega pa: sekularizem arabskemu svetu ni tuj. Konec koncev za enega od očetov evropskega sekularizma velja Ibn Rušd (Averroes). Sekularizem je Arabcem tuj prav toliko, kolikor jim je tuja grška filozofija. Je bil el-Kindi slab Arabec, ker je neoplatonistično filozofijo spajal z islamsko? Včasih se mi zdi, da zvenim kakor lajna: koliko časa mora posamezna ideja živeti na določenem ozemlju, da postane avtohtona, pa naj bo še v tako majhnem obsegu (Skubic 2011b)?

2.2 Preporod

Četudi je bilo »dolgo devetnajsto stoletje«, kakor ga imenuje Eric Hobsbawm (rojen judovskim priseljencem v egiptovski Aleksandriji), nadvse slikovito, je smisel digresije vanj pogled na egiptovsko renesanso, ki je bila del sprememb v Otomanskem imperiju, posebej v njegovem arabsko govorečem delu, in je dodobra – in za vedno – spremenila način mišljenja prebivalcev. Četudi je pogosto mnenje, da je ta preporod posledica stikov z Evropo (saj za njegov začetek navadno velja leto 1798, torej leto Napoleonovega pohoda v Egipt), je bolj logična razlaga, da so se spremembe zgodile tudi kot odgovor na reformo v Otomanskem imperiju. Do njih je prišlo na vseh področjih – tudi na tistih, ki sem jih naštela zgoraj, torej na področjih, v zvezi s katerimi se je še v času po letu 2011 omenjala »tuja roka«.

2.2.1 Reforma vere

Ena od najpomembnejših reform v 19. stoletju je bila verska reforma. V knjigi *Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939* Albert Hourani natančno predstavi vse korake in spremembe, pa tudi vse vplive in posledice, ki so pripeljali do sprememb v veri, družbi in jeziku in v končni fazi do nacionalnega gibanja in do že omenjene revolucije iz leta 1919 in ustanovitve sodobne egiptovske države.

Eden prvih, ki je moderniziral razumevanje vere in pogled na vero in na njeno razmerje do politike in vsakdanjega življenja, je bil imam Rifa el-Tahtavi (1801–1873), ki je vplival na celo vrsto teologov, mislecev in nacionalnih voditeljev.

Tahtavi je bil imam ene od zgodnejših študentskih misij, ki jih je Mohamed Ali poslal v Francijo, in je v Parizu preživel pet let (od 1826 do 1831). Naučil se je tekoče francosko in je bil po vrnitvi v Kairo vodja prevajalskega urada (ki ga je Ali ustanovil po zgledu Visoke porte). Bil je oster opazovalec in je spisal priljubljeno knjigo o svojem življenju v Parizu. A

za njegove reforme je bil najpomembnejši stik z razsvetljensko filozofijo, za kar Hourani (1988, 69–70) pravi:

Misel francoskega razsvetljenstva je na njem, in skozenj na egiptovski misli, pustila trajen pečat. Nekatere od najpomembnejših idej se nekomu, ki je bil vzgojen v tradiciji islamske politične misli, dejansko ne bi zdele tuje: da se človek izpolni šele kot član družbe, da dobro družbo vodijo načela pravičnosti, da je smisel vlade dobrobit vladanih. Rousseaujev koncept zakonodajalca, človeka, ki ima intelektualno sposobnost, da se domisli dobrih zakonov in jih lahko izrazi z verskimi simboli, ki jih večina ljudi lahko razume in sprejme kot dobre, je nekoliko podobna idejam muslimanskih filozofov o naravi in vlogi preroka. A bile so tudi nove ideje, katerih vpliv je opazen v Tahtavijevem pisanju: da ljudje lahko in morajo aktivno sodelovati v procesu vladanja; da morajo biti izobraženi v ta namen, da se morajo zakoni spreminjati glede na okoliščine in da tisti, ki so dobri za en čas in kraj, niso nujno dobri tudi za drugega.

Tahtavi je močno vplival na enega najpomembnejših verskih reformatorjev s preloma stoletja, Mohameda Abduha (1849–1905), pa tudi na voditelja egiptovske delegacije na pariški mirovni konferenci, poznejšega predsednika stranke Vafd in večkratnega predsednika vlade Sada Zaglula (1859–1927). Abduh in Zaglul sta skupaj študirala pri še enem verskem učenjaku, karizmatičnem in kontroverznem Džamalu el-Dinu el-Afganiju (1838–1897).

Morda so to imena, ki se zdijo manj pomembna, vendar je treba vedeti, da so se prav iz njihove filozofije razvila vsa islamistična gibanja v Egiptu, na njih pa so nacionalno državo (bolj ali manj sekularno) utemeljili tudi nacionalisti Mustafe Kamila in Vafd Sada Zaglula.

Skoraj ironično je, da se stoletje pozneje med seboj bojujejo nasledniki Sada Zaglula in njegove ideje o (pogojno rečeno) sekularni državi in islamisti, v največjem številu zbrani v organizaciji Muslimanskih bratov, ki jo je leta 1928 kot opozicijo brezbožni državi ustanovil Hasan el-Bana: navdihovale so ga ideje Mohameda Abduha, ki je bil sošolec Sada Zaglula, in njunega učitelja Džamala el-Dina el-Afganija. Četudi je njihov neposrednejši vir Rašid Rida, ki je bil v svojih interpretacijah vere in družbe nekoliko bolj tog, se na ideje Abduha in Afganija sklicujejo tudi egiptovski salafisti, ki so v zadnjih letih nekako pozabili na to, kako pluralen in vključujoč je bil lahko njun nauk.

2.2.2 Gibanje za delavske pravice

Položaj egiptovskih delavcev je slab. Slab je bil v začetku 19. stoletja, v začetku 20. in slab je tudi danes, v 21. Vsako obdobje ima sicer svoje posebnosti, vendar so temeljni problemi enaki praktično skozi celotno zgodovino. Zgodbe o težavah kmetov najemnikov, ki so leta 1992 po spremembi zakona o zemljiški reformi (1952) ostali brez sredstev za preživljanje, za posest, ki jo še imajo, pa morajo plačevati visoke najemnine (Shenker 2016, 51–64), so podobne tistim, ki so predstavljene v prelomni študiji *Workers on the Nile (Nationalism, Communism, Islam and the Egyptian Working Class, 1882–1954)* (Beinin in Lockman 1998), podobne so romanom, ki govorijo o težavah delavskega razreda, in podobne so zgodbam agrikulturnih delavcev po vsem svetu.

Gibanja za delavske pravice so se zato oblikovala razmeroma zgodaj, vendar v začetku predvsem med tujimi delavci. To je v državi vzpostavilo nenavaden položaj, saj so bili tuji delavci v Egiptu zaradi meddržavnih sporazumov,⁴ ki jih je Kairo podedoval od Carigrada, precej privilegirani. V praksi je to pomenilo, da so zasedali boljša in bolje plačana delovna mesta, imeli boljše razmere za delo, proste dneve, dostop do zdravstvene oskrbe, zagotovljeno pokojninsko in invalidsko zavarovanje, upravičeni so bili do odpravnin. Tudi če so delali na primerljivih delovnih mestih, so bili lokalni delavci slabše plačani od tujih.⁵ Prav tako skoraj nikoli niso bili deležni bonusov, celo če so vso delovno dobo oddelali pri enem samem delodajalcu. Izgovor je bil tak kot drugod: da so manj kvalificirani, počasnejši, da potrebujejo več nadzora oziroma da so kratko malo vajeni razmer, zato potrebujejo manj denarja (Beinin in Lockman 1998, 41–43).

⁴ Šlo je za tako imenovane Kapitularcije, vrsto bilateralnih trgovinskih sporazumov, ki jih je Carigrad sklenil z evropskimi državami. Četudi imajo nesrečno ime, v osnovi niso bile škodljive (naziv kapitularcije se navezuje na »poglavja«), saj je bil Otomanski imperij ob podpisu enakovreden partner. A v času, o katerem največ govorim, se je razmerje sil začelo obračati evropskim državam v prid in do konca 19. stoletja so bile Kapitularcije (skupaj z mešanimi sodišči) trn v peti egiptovskim nacionalistom. Po pravici: sporazumi so namreč določali, da gospodarski subjekti niso predmet lokalne zakonodaje, ampak zakonodaje tiste države, iz katere prihajajo. V praksi je to pomenilo, da ob koncu stoletja Egipčani v poslovnem (pa tudi civilnem ali kazenskem) sporu s tujcem tako rekoč niso imeli možnosti, da bi uveljavili svoje pravice. Kapitularcije je pravno odpravila šele pogodba iz Montreuxa iz leta 1937, dejansko pa so ostale v veljavi še dobro desetletje.

⁵ Tovrstna diskriminacija se ni končala v 19. stoletju. Še v devetdesetih letih minulega stoletja so, denimo, šole delale razliko med učitelji, ki so jih najele iz tujine, tujci, ki so jih najele »lokalno«, in »lokalci«. Učitelji, ki so prišli iz tujine, so imeli zagotovljeno mesečno plačo, vsa zavarovanja, dodatke in letni dopust, tuji učitelji, ki so bili najeti lokalno, pa so bili (sicer z dobro urno postavko) plačani na uro in niso imeli nikakršnih bonusov, prav tako jim ni nihče zagotavljal dela. »Lokalci« so bili lahko redno zaposleni ali plačani na uro, vendar so bili njihovi dohodki v obeh primerih za polovico do tri četrtine nižji.

A delo v velikih podjetjih v domačih ali tujih rokah ni bilo najhujše, kar je lahko doletelo egiptovskega delavca: poljski delavci so jo odnesli še precej slabše. Ker večina tako imenovanih felahov ni imela nobene lastne zemlje (razen nekaj malega ohišnice), so si kruh služili kot dninarji. A zaslužka od tega je bilo premalo, zato so ga dopolnjevali z delom v predilnicah bombaža (v delti Nila) ali v predelovalnicah sladkornega trsa (v zgornjem Egiptu). Težava je bila v tem, da so sezone dela pogosto sovpadale, tako da si niso mogli bistveno opomoči. Poleg tega je vedno obstajala nevarnost, da jih bodo za potrebe višjih ciljev poslali na prisilno delo (Skubic 2015, 83).

Položaj na terenu, se strinja večina tistih, ki se ukvarjajo z zgodovino delavskega gibanja, je bil zaradi tega zapleten. Tuji delavci, posebno Italijani (ki so bili večinoma zidarji) in Grki (ki so delali v tobačni industriji), so bili organizirani tako rekoč od vsega začetka (Gorman 2010), koliko sodelovanja je bilo med njimi in lokalnimi delavci, pa je težko reči. Njihove zahteve so se včasih prekrivale – ob velikih stawkah, denimo, četudi se je nemalokrat zgodilo, da so tuji delavci nehali stawkati v trenutku, ko so bile njihove zahteve izpolnjene, delodajalci pa so egiptovske delavce pogosto uporabili kot stawkokaze (Skubic 2015, 84).

A četudi to najbrž v veliki meri drži, nam Gorman ponuja vpogled v še eno, precej bolj zanimivo obliko sodelovanja med domačimi in tujimi delavci. Sodelovanje je bilo tiste vrste, ki bi bila danes najbrž označena kot »tvoja roka«, saj je vključevalo izobraževanje in vnašanje tujih idej. Gre seveda za ideje anarhizma; na južne obale Sredozemlja so jih zanesli italijanski delavci (Gorman 2005, 2010; Khuri-Makdisi 2010), ki so se že v zgodnjih šestdesetih devetnajstega stoletja v Aleksandriji organizirali v celice in poleg organiziranja delavcev skrbeli tudi za njihovo izobraževanje, saj so ustanavljali ljudske univerze, kjer so predavali lokalni in tuji predavatelji (odvetniki, zdravniki, električarji), kot gostujoči predavatelji pa so se v Egiptu za krajši ali daljši čas ustavili voditelji gibanja (Amilcare Cipriani, Errico Malatesta ...), pošiljali pa so tudi delegacije na socialistične in anarhistične konference. A najzanimivejše je njihovo sodelovanje pri uporah Ahmeda Urabija (1879–1882), ki se je začel kot upor proti hierarhiji v vojski: lokalni častniki so se uprli, ker jim je bilo zaradi turškega karakterja vojske onemogočeno napredovanje nad določen čin. Ljudstvo je Urabija v celoti podpiralo, saj je v njem videlo nekoga, ki je tak, kakor so sami – Egipčan iz razmeroma skromnega okolja, ki se je povzpел zaradi lastnih sposobnosti – in vojaški upor je prerastel v nacionalnega. A četudi je bil »[o]značen kot protitujski, je Urabi v resnici dobil podporo

nekaterih delov skupnosti tujcev, vključno z italijanskimi delavci v Aleksandriji in številnimi anarhisti« (Gorman 2010, 8).

Sindikati, četudi z nenavadnim razvojem in zgodovino, so torej v Egiptu stalnica že stoletje in pol. Njihova moč je nihala in v času Naserjeve države so se spremenili v bolj ali manj nekoristno organizacijo: obstajala je ena sama krovna državna organizacija, ki je združevala vse »sindikate«, katerih člani so bili vsi zaposleni in katerih funkcija je bila, tako se je zdelo, bolj to, da držijo zaposlene na vrvi, kakor da se borijo za njihove pravice. Pod Sadatom in Mubarakom se sindikalnemu gibanju ni godilo dosti bolje, pa tudi tistim, ki so si prizadevali, da bi bilo od njega kaj koristi, ne. Šele v tem tisočletju so se delavci začeli znova organizirati v (prepovedanih) neodvisnih sindikatih, a ker je gibanje potekalo večinoma v industrijskih mestih delte Nila, so bili njihovi boji nekako odrinjeni na rob zgodbe o protestnih gibanjih za pravice državljanov. A formuliranje zahtev in organiziranje stavk, katerih število je iz leta v leto naraščalo, je egiptovske delavce (in kmete in borce za njihove pravice) postavilo ob bok drugim nasprotnikom Mubarakovega režima (Beinin 2015).

2.2.3 Gibanje za pravice žensk

Podobno kakor sindikati se je moralo tudi egiptovsko gibanje za pravice žensk skozi vso svojo zgodovino boriti na več frontah. Spopadalo se je tako s »tradicionalisti«, ki so trdili, da imajo ženske dovolj pravic, kakor z »nacionalisti«, ki so jih obtoževali uvoženih idej in sodelovanja s kolonizatorjem. (Seveda je bilo popolnoma brezpredmetno, da so se ženske v revoluciji leta 1919 skupaj z moškimi upirale britanskim oblastem.)

Kolonizatorji borkam in borcem za pravice žensk dela zares niso olajševali, saj so prav zatiranje žensk pogosto uporabljali kot izgovor za zaostrovanje ravnanja z domačini – to ni bilo značilno zgolj za Egipt, ampak tudi za kolonije (in protektorate) drugod po svetu; prizadevanje kolonizatorjev za »izboljšanje« položaja žensk si je le redko zares prizadevalo za izboljšanje tega položaja, šlo je bolj za to, kakor pravi Gayatri Chakravorty Spivak, da so »belci reševali rjave ženske pred rjavimi moškimi« (Spivak 1988), in s tem upravičevali kolonializem: britanski kolonizatorji so vsakič, ko so se slišale zahteve po več šolah za deklice, službah za ženske, ki so šole končale (in enakem plačilu za enako delo), pokazali neizmerno razumevanje za islamsko kulturo, v kateri so ženske preskrbljene s tem, da sedijo doma in da jim torej oni kot tujci ne morejo vsiljevati svojih razsvetljenih meril, poleg tega pa ni jasno, ali bodo z izobrazbo, ki so jo pridobile, sposobne vplivati na moške (Sharky 1998,

129). Seveda se niso obotavljali teh meril vsiliti, ko je šlo za moške: kolonizacijo so, kadar se jim je sploh zdelo vredno potruditi se, upravičevali tudi s tem, da na necivilizirani Vzhod prinašajo duha moderne dobe, kajti islamske družbe so zaostale in nedemokratske. Pri čemer se je zdelo – denimo v primeru Egipta – popolnoma nerelevanto to, da je bil lord Cromer, ki je karal egiptovske moške, kako zatirajo ženske, v Veliki Britaniji ustanovni član lige, ki se je borila proti volilni pravici za ženske.

Dodaten zaplet za avtohtono žensko gibanje je bilo dejstvo, da »kolonizatorke« pogosto niso bile nič boljše, najsi je šlo za Gertrude Bell (ki je ženska vprašanja niso najbolj zanimala, posebej na Bližnjem vzhodu ne) ali za aktivistke British and Foreign Anti-slavery Society, ki so kljub plemenitim namenom pogosto povzročile več škode kakor koristi⁶ (Robinson-Dunne 2006).

V takih razmerah je bila popolna emancipacija državljanov najbrž nemogoča, zato so se zahteve po »osvoboditvi žensk« osredotočile na tiste, ki so se vsaj približno skladale z idejami družbe tistega časa. Na prelomu stoletja je gibanje za novo žensko tako utelešal moški – odvetnik Kasim Amin, ki se je predvsem zavzemal za tiste pravice žensk, ki so tudi »narodotvorne« – za izobrazbo, na primer, saj so matere tiste, ki bodo izobrazile narod (Amin 1992). Poleg tega je, vsaj tako se zdi z današnjega stališča, nekritično hvalil vse, kar je bilo zahodnega, in zavračal vse, kar je bilo lokalnega. To ženskemu gibanju na dolgi rok ni bilo v prid iz dveh razlogov: pripomoglo je k nalepki, ki se mu je vse do danes ni uspelo otresti, da je namreč del zahodne nadvlade nad Egiptom (to je veljalo tudi v času Mubaraka, ko je imel režim mandat nad vsem, kar je dišalo po pravicah žensk, in je bilo gibanje samo zaradi tega pogosto kompromitirano), poleg tega pa se je že v samem začetku, namesto da bi se, kakor si je zamislil radikalnejši del Egiptovske ženske zveze, vprašanja lotil celostno, osredotočil zgolj na posamezne točke, ki so – ali pa niso – za položaj žensk bistvene.

⁶ To ni bila težava zgolj v Egiptu, ampak na vseh odvisnih ozemljih, prav tako to ni težava, ki bi bila omejena na prehod iz 19. v 20. stoletje, ampak traja še danes, nanjo pa opozarjajo teoretičarke, denimo afroameriškega feminizma.

3 OPOZICIJA

V zgodovini Egipta so bili oporečniški glasovi torej vedno navzoči – celo (ali še posebej) takrat, ko so bili prepovedani. To velja tudi za čas Mubarakovega režima, še zlasti za zadnje desetletje pred revolucijo. Da bi bila moja predstavitev čim bolj razumljiva, se bom pri pregledu nasprotnikov režima omejila na tri sklope: na politično opozicijo, nevladne organizacije in sindikate. Delovanje opozicijskih gibanj se seveda prekriva – ko govorimo, denimo, o ženskih vprašanjih, se ta pojavljajo tako v političnih gibanjih (pravica žensk do zasedanja določenih javnih funkcij), v nevladnih organizacijah (boj proti nasilju v družini, pravice mater samohranilk) in v delavskem gibanju (pravica do vključitve v sindikat, pravica do stavke). In prav prekrivanje zahtev je tisto, kar je pripeljalo do revolucije, četudi morda med posameznimi skupinami ni bilo veliko sodelovanja, zato v posebno poglavje uvrščam mlade in njihove dejavnosti in zahteve in ženske, katerih vloga se je v zadnjem desetletju povečevala tako pri sindikalnem gibanju (Beinin 2015) kakor pri aktivizmu in protestih (Radsch 2012), do vzvodov moči pa ne mladi ne ženske kljub določenim spremembam v družbi in kljub temu, kako ta dojema njihove težave, (še) niso prišli.

3.1 Politična opozicija

Politično opozicijo lahko sistemiziramo na različne načine: lahko je liberalna ali konservativna, verska ali sekularna, institucionalna ali neinstitucionalna. V Egiptu je obstajala vsa, vendar je bila v različnih obdobjih različno vplivna in se je, glede na razmere, izpostavljala ali držala bolj v ozadju.

Najbolj znana delitev, tista, ki se vleče še vse do danes, je bila na režim (vojsko) in islamistično opozicijo (ki se je v modernem Egiptu skozi zgodovino večinoma zbirala v skupino Muslimanskih bratov). A natančnejši pogled pokaže, da je bilo opozicijskih skupin več – tako tradicionalnih, torej političnih strank, ki razen simbolne niso imele velike teže, kakor skupin, ki so delovale samostojno, v okviru nevladnih organizacij ali sindikatov in se niso nujno ideološko profilirale, ampak so se opredeljevale do določenega političnega ali socialnega problema oziroma vprašanja.

Proti koncu tisočletja so take skupine postale posebno privlačne za mlade, odrinjene od tradicionalnih oblik političnega udejstvovanja oziroma nezainteresirane zanj. Vanje so se lažje povezovali člani ali podporniki tako političnih strank kakor nevladnih organizacij in

sindikato. Posebej so se angažirale v zvezi s spremembami zakonodaje na področju personalnega statusa in družinskega prava, ob posameznih zunanjepolitičnih dogodkih (drugi intifadi ali invaziji na Irak), pri gibanju za spremembe Kifaja, in v podporo splošni stavki tekstilnih delavcev leta 2008 (gibanje mladih, pozneje znano kot 6. april). In januarja 2011 je prav zaradi raznolikosti opozicije lahko toliko ljudi prišlo na ulico (Cole 2014; Shenker 2016).

Tradicionalno opozicijo so sestavljale skupine, ki so preživele politične čistke, torej oporečniki Naserjevemu režimu (v katerem so bile stranke prepovedane), in tiste, ki so se izognile Sadatovim manevrom.⁷ Gre predvsem za politične stranke, ki jim je bilo po letu 1975 načeloma dovoljeno, da se registrirajo in javno delujejo, v praksi pa posebnega vpliva niso imele: sistem je bil postavljen tako, da je vladajoči Nacionalno-demokratski stranki (NDP) omogočal skoraj popolnoma obvladovali parlament, tako da opozicijski poslanci, ki so se vanj prebili, niso imeli nikakršnega vpliva na dogajanje v državi. Ustanavljanje novih strank pa je bilo v praksi nemogoče zaradi zakona 40/177, ki je določal, da mora »nova stranka zapolnjevati legitimni cilj, ki ga ne izpolnjuje že obstoječa stranka. Ker je vladajoča Nacionalno-demokratska stranka trdila, da stori vse, kar Egipt potrebuje, in še več, je bilo ta standard tako rekoč nemogoče doseči« (Norton 2005, 142).

A to novim skupinam ni preprečilo, da se ne bi skušale registrirati kot stranke: sredi devetdesetih minulega stoletja sta se tako oblikovali skupini *Karama* (Dostojanstvo), ki je združevala neonaseriste, in *Vasat* (Sredina), ki je pritegnila tiste, ki se niso strinjali z rigidno hierarhijo in tradicionalistično politiko Muslimanskih bratov.⁸

⁷ Sadatovi manevri so povezani z zapiranjem naseristov in izpuščanjem islamistov iz zapora. Četudi islamisti niso dobili pravnih pravic, da bi se organizirali, so bili vplivni v vseh delih družbe in so od režima dobivali koncesije. Eden najbolj znanih primerov je sprememba ustave leta 1977, ko je Sadat (urbana legenda, ki kar noče utihniti, trdi, da v zameno za neomejeno ponavljanje mandatov) dopustil, da se je v ustavo zapisal 2. člen, ki določa, da je islamsko pravo glavni vir zakonodaje, kar je v Egiptu pomenilo konec sekularne države, saj je bilo mogoče vsak zakon izpodbijati na podlagi tega, da bi v skladu z vero, kar so islamisti tudi počeli. To je bil eden od razlogov, da se je država »islamizirala«, in ne mogoče krepitev vere pri državljanih. Juan Cole celo trdi, da je bilo prakticirajočih vernikov v tem tisočletju med mladimi vedno manj (Cole 2014).

⁸ Zgodovina notranje opozicije pri Muslimanskih bratih je precej zapletena in jo tukaj povzemam zgolj shematično: že v sedemdesetih so se od krovne skupine odcepile militantnejše frakcije, ki so gibanju in družbi povzročile precej škode. V osemdesetih so se razmere umirile, v devetdesetih pa je v gibanju prišlo do razkola, deloma po generacijski in deloma po ideološki črti. Četudi je v prvem Mubarakovem mandatu kazalo, da se bodo razmere umirile in da se bo družba dejansko pomaknila proti večji demokratizaciji, se to ni zgodilo. Razlogov za

Prva je zanimiva zaradi svojega karizmatičnega voditelja Hamdina Sabahija, ki je kot neodvisen kandidat prišel v parlament na obojih sodniško nadzorovanih volitvah (2000 in 2005) in je leta 2012 skoraj prišel v drugi krog predsedniških volitev, druga pa zato, ker kaže na reformistične sile v egiptovski družbi, ki so se pojavljale daleč preko meja sekularnega kroga – v tem primeru gre za »odpadnike« od najbolj znane egiptovske islamistične skupine Muslimanski bratje. Člani, ki se z njihovimi dejavnostmi niso strinjali, so se sicer odcepili že prej, vendar je bilo tokrat prvič, da se je odcepila progresivna struja in se poskusila organizirati.

Leta 1995 so Muslimanski bratje (bolj ali manj stisnjeni v kot, saj je bilo precej članov, tudi tako imenovanih *princev*, v zaporu), začeli dajati znake, da so se pripravljene odpovedati svojemu tradicionalnemu razumevanju družbe in politične stranke in parlamentarno demokracijo sprejeti kot obliko sistema. Režim, pričakovano, ni bil posebno navdušen: v regiji je še vedno odmevala zmaga islamistov na alžirskih volitvah, poleg tega je bilo verjetno, da bodo Muslimanski bratje na svobodnih volitvah dobili kar zajeten del glasov. Mubarak je bil takrat sicer še razmeroma priljubljen, islamisti pa zaradi vala nasilja v prvi polovici devetdesetih niti ne, vendar so se spretno polastili stanovskih združenj (ki so nadomeščala sindikate) in se tako udomačili v srednjem razredu (ki bi sicer tradicionalno volil sekularne stranke), hkrati pa je na levici – kakor je zanjo značilno – potekal običajen boj med pripadniki, zato so izgubljali tako člane kakor volivce (tako so tudi izgubili premoč v stanovskih združenjih, kar se je še deset let prej zdelo popolnoma nemogoče).

Zgodovina Muslimanskih bratov in njihovega razmerja do oblasti je dolga in ne preveč pestra,⁹ vendar je treba poudariti, da so se od Sadatovih časov močno okrepili, saj jih je uporabil za to, da je nadzoroval naseriste in druge levičarje. Kot rečeno so bili sredi devetdesetih pripravljene, da se v nasprotju z izvorno doktrino Hasana el-Bane reorganizirajo kot stranka in podprejo parlamentarno demokracijo kot sredstvo politike (in dve leti pozneje

to je več, eden najpogosteje citiranih so volitve v Alžiriji, na katerih so zmagali islamisti. Mlajši člani Bratov, predvsem tisti, ki so uspešno delovali v profesionalnih združenjih – kakor Abu Ila el-Madi v sindikatu inženirjev – so poskušali izzvati stare strukture gibanja, ko pa to ni uspelo, so se odcepili.

⁹ Na videz je sicer zelo razgibana, a vzorec je vedno precej podoben: začetno sodelovanje Bratov in nove oblasti, spor med njimi, režim zatire organizacijo, večje ali manjše toleriranje njenega delovanja v ilegali. Zadnji cikel tega vzorca je po odstavitvi predsednika Mursija in pokolu njegovih privržencev leta 2013 v tretji fazi in se bo, če se ne zgodi kaj nepredvidenega, v letu ali dveh predvidoma začel premikati proti četrti.

so se islamistične skupine odpovedale nasilju), vendar režim ni bil preveč odziven.¹⁰ A Bratje so v svojih vrstah zahtevali strogo disciplino in ločena mnenja niso bila pretirano priljubljena, še posebno če so govorila o reformah gibanja, zato se je proti koncu leta pod vodstvom Abu Ila el-Madija od njih odcepila večja skupina članov, predvsem mlajših, in želela ustanoviti stranko Vasat.¹¹ A še preden je skupina lahko zaprosila za pridobitev statusa stranke (in bila zavrnjena), so jo napadli iz lastnih vrst. Novi vrhovni vodja Mustafa Mashur in njegovi sodelavci so jo obtožili, da ne zastopa pravega islama, in so hoteli v ozadju zatreti vsak poskus »upora« (oziroma nestrinjanja ali ločenih mnenj v svojih vrstah) (Norton 2005). Zaradi groženj je mnogo ustanovnih članov novo skupino zapustilo in zmanjkalo ji je zahtevanih petdeset članov za ustanovitev stranke. Bratje so jih napadali z vsemi topovi, režim pa je bil prepričan, da gre za shemo Bratov, da bi se uveljavili v javnem prostoru in politiki. Vasat se je pritožil na prepoved in znova vložil popolno zahtevo, Bratje so se jih znova lotili na vseh ravneh. Njihova zahteva je bila spet zavrnjena. Vasat ni bil edini, ki se mu je to zgodilo, bil je le ena od dvaintridesetih strank, ki so poskusile in propadle. Hkrati pa so se začele oblikovati skupine, ki se niso registrirale kot stranke, so se pa obdržale vse do revolucije in sodelovale v njej. Taka skupina so bili, denimo, Revolucionarni socialisti.

Muslimanski bratje so bili zaradi svojega ravnanja deležni kritik tudi iz vrst somišljenikov. Precej članov je bilo prepričanih, da je prišel čas, da se gibanje modernizira. Celó šejk Jusuf el-Karadavi (ki se je politično opredelil tudi v času revolucije 2011) je trdil, da islamistična gibanja zatirajo liberalno mišljenje v svojih vrstah.

Vasat je poskusil znova, z nekoliko drugačnim imenom, vendar je po dveh poskusih spet propadel. A njegov program, ki je predvideval modernistično interpretacijo islamskega prava in se je zavzemal za enakopravno udeležbo žensk in manjšin v družbenem in političnem življenju, je pritegnil dovolj somišljenikov, da je prevetрил nekaj let, v katerih se je začela egiptovska politična pokrajina tako zaradi notranjih dogajanj in trenj (denimo postavitve Gamala Mubaraka na čelo političnega odbora stranke NDP, kar je bil za številne državljane jasen znak, da ga pripravljajo za prevzem položaja predsednika stranke in države po očetovi smrti, zdaj že močno vidne posledice neoliberalnih reform, ki so koristile Gamalu Mubaraku in njegovemu krogu, državi in prebivalcem pa ne) pa seveda zaradi zunanjepolitičnih dogajanj

¹⁰ Še več: na volitvah novembra 1995 so opozicijski poslanci (vključno z neodvisnimi) osvojili vsega skupaj štirinajst sedežev v parlamentu (Norton 2005, 137).

¹¹ Ime stranke same je dvopomensko, saj muslimani v njem hitro prepoznajo koncept *umma wasatan* – pravično uravnane skupnosti – ki ga v drugi suri omenja Koran (Norton 2005, 141).

(druge intifade in napada na newyorška dvojčka 11. septembra 2001 in posledično vojaških intervencij v Afganistanu in predvsem v Iraku leta 2003) močno spreminjati in je julija leta 2004 izbruhnila v obliki egiptovskega gibanja *Kifaja!*.

Ideja za Egiptovsko gibanje za spremembe (*El-haraka el-misrija min ajl el-tagheer*), bolj znano preprosto kot *Kifaja!* (Dovolj!), se je oblikovala na večerji, na katero je jeseni leta 2003 svoje kolege povabil Abu Ila el-Madi, vodja levosredinske islamistične stranke Vasat (Cole 2014, 87). Naslednje poletje je tristo intelektualcev in javnih osebnosti podpisalo manifest, v katerem so od predsednika Mubaraka zahtevali korenite spremembe egiptovske politike, tako njenih usmeritev (denimo zunanjepolitičnih, ki so se jim zdele preveč odvisne od ZDA) kakor njene strukture. *Kifaja*, ki si je med Egipčani hitro nabirala podpornike, je zahtevala odpravo izrednih razmer,¹² svobodne volitve¹³ in zagotovilo, da se oblast v državi ne bo prenesla na Mubarakovega sina Gamala, na kar se je stranka NDP pripravljala (četudi nerada, saj je bil Gamal med državljani v tem času že izrazito nepriljubljen, prav tako ga ni marala vojska). A v resnici, kakor na svojem blogu piše Baheyya (po lastnih besedah tudi podpisnica manifesta), so se podporniki gibanja strinjali samo o eni stvari: da mora Mubarak oditi.

Kifaja ni bila politična stranka. Bila je krovna organizacija za celo vrsto skupin, ki politično in ideološko – razen omenjene zahteve – niso imele nič skupnega. Ni imela vodstva, ni imela skupščine, nikogar niso volili in o ničemer niso glasovali. Z besedami enega od organizatorjev gibanja: »Ni določenih organizacijskih okvirjev, ker sama ideja temelji na tem, da podremo ovire in odpremo zaprta vrata« (Baheyya 2005).

V nekaj letih obstoja ji je uspelo na videz nemogoče: normalizirala je proteste proti oblasti. Že res, da so se ti pred tem sicer dogajali, a zadnji velik protest proti notranji politiki je bil upor vojakov leta 1986, zadnje velike splošne demonstracije pa so bili protesti proti zvišanju cen osnovnih življenjskih potrebščin leta 1977 (tako imenovana kruhova vstaja ali kakor jo je zaničljivo poimenoval predsednik Sadat, proti čigar reformam so ljudje dejansko protestirali, »intifada lopovov«). S pojavom *Kifaje* pa so protesti postali nekaj vsakdanjega. Protestniki, ki so zahtevali spremembo političnega sistema, konec korupcije, poštene volitve in podobno, so se pridružili delavcem, ki so se s stavkami borili za svoje pravice. *Kifaja*, tako se je izkazalo ob njenem razkroju, ni dosegla niti ene od zahtev, dosegla pa je nekaj precej pomembnejšega:

¹² Izredne razmere so v Egiptu z izjemo osemnajstih mesecev konec sedemdesetih vladale od leta 1967, in Mubarak je vsakič znova obljubil, da jih bo odpravil, potem pa jih je vsakič znova podaljšal še za dve leti.

¹³ Vključno z omejitvijo predsednikovanja na dva zaporedna mandata.

ljudem, za katere je bila politika desetletja dolgo nekaj tujega in nedostopnega, jo je znova predstavila kot nekaj, pri čemer lahko uporabijo svoj glas.

Kifaja je bila, kakor je razvidno iz navedenega opisa, mešanica različnih oseb različnih profilov – morda bi lahko trdili celo, da so jo uspeli skupaj obdržati zgolj zaradi osebnih poznanstev (tako vsaj namiguje Baheyya). Nobenega resničnega programa ni imela in nobenega načrta, kaj bo počela, ko bodo dosegli cilje. A slogani, kot so *Dovolj nadzora, dovolj korupcije, dovolj licemerstva, dovolj negativizma, dovolj govorjenja* (prav tam), niso potrebovali ideologije, da so prišli v ušesa in zavest ljudem najrazličnejših profilov, ki so imeli dovolj življenja, kakršno so bili prisiljeni živeti: »Med državljani je močno razširjen občutek, da jim je Hosni Mubarak uničil življenje« (prav tam).

In teh ljudi je bilo veliko: sredi prvega desetletja tega tisočletja so spremembe zahtevali pripadniki različnih generacij, političnih prepričanj in poklicev. Protestirali so novinarji, sodniki, univerzitetni profesorji in zdravstveno osebje. Zahtevali so vse od sprememb ustave in zakona o volitvah, odprave izrednih razmer, do tega, da se Gamalu Mubaraku prepove kandidature na volitvah, in ohranitev javnega zdravstva. V začetku so bile demonstracije majhne, na njih je sodelovalo le nekaj deset ljudi – koordinirali so jih preko SMS-sporočil in navadno je bilo na protestih več pripadnikov varnostnih sil kakor protestnikov. A številke so rastle in protestov je bilo vedno več: nenadoma so politični protesti, prav tako kakor stavke, ki so se po predmestjih in v velikih industrijskih mestih v Nilovi delti vrstile že več let, postali del vsakdana. Skupinam, ki so se upirale že leta, so se pridružile nove in v protestih se je povečevalo število pripadnikov tistih skupin, ki so bile v »uradnih strukturah« marginalizirane, torej žensk, mladih, Koptov, revnih.

Preveč idilično bi bilo pričakovati, da so se različne skupine protestnikov z upravičenimi zahtevami združile, četudi se je večkrat zgodilo, da so na manjših protestih nastopili skupaj. A prvič po dolgem času se je zgodilo, da so vse skupine protestirale istočasno: delavci, kmetje/najemniki, državni uslužbenci in intelektualci in mladi – ženske in moški.

Kifaja je svojo neorganizirano nehierarhično strukturo, v kateri so bili dobrodošli vsi, ne glede na starost, poklic, veroizpoved ali politično usmeritev, za nekaj časa izkoristila sebi v prid: jasno je bilo, da bo gibanje v trenutku, ko bo prišlo do volitev, pa najsi bodo njegove zahteve izpolnjene ali ne, razpadlo. In četudi je bilo res, da so – kakor sem že omenila – v njem sodelovali ljudje vseh profilov, je bilo več kakor očitno, da gre pretežno za srednji sloj in izobražence. Pomen enotnosti, ki je nastala v času gibanja za spremembo, je sicer privlačno

povečevati, kljub temu pa je treba povedati, da je bilo te enotnosti bistveno manj, kakor bi si mogoče želeli. Prav tako je bilo manj pretoka idej in poslušanja problemov in zahtev drug drugega. Mogoče je celo podvomiti o koristnosti tega sodelovanja (Beinin 2015).

A to ni bil edini cilj. Kakor je povedal eden od ustanoviteljev George Ishak, je bil cilj ljudi spet povezati s politiko. Od majhnih demonstracij, na katere so hodili zgolj najbolj zagrizeni, se je zadeva razširila na demonstracije po volitvah, na katerih se jih je zbralo deset tisoč. Kljub temu da so Kifaji upravičeno očitali, da se je preveč držala zgolj mest, je bilo res, da je šla v mestih tako rekoč povsod, ne samo na velike trge in ulice, ampak tudi v četrti in uličice, ki politike niso nikoli zanimale.

Skupaj z mladino, ki je bila vključena vanjo, je Kifaja pomenila pomemben preskok v tem, kako so ljudje dojemali politiko in oblast. Posebej mladi so se v skupine povezovali še dosti po tistem, ko je gibanje že razpadlo. Tako rekoč vse skupine mladih, ki so sodelovali v revoluciji in v procesih po njej, so se začele tukaj: mladi privrženci Kifaje so se tako oblikovali v gibanje 6. april, ki je postalo krovno za mlade aktiviste, v skupino Mladi za spremembo, ki je pet let pozneje podpirala kandidaturo Mohameda el Baradeia za predsednika; poleg njih so bili del gibanja ali vsaj njegovi sopotniki ali simpatizerji vsi poznejši pomembnejši blogerji, ki so prav v njegovem okviru tako pomembno prispevali k širjenju informacij o opozicijskih gibanjih, stanju v državi in zahtevah egiptovskega ljudstva.

Zaradi zakonodaje formalne opozicije še vedno ni bilo veliko. Kljub relativnemu uspehu islamistov na parlamentarnih volitvah 2005 (in porazu stranke *Gad – Jutri*, katere predsednik Ayman Nour je kot izzivalec predsednika Mubaraka na predsedniških volitvah leta 2005 dobil po uradnih podatkih 7, po neuradnih ocenah pa 13 % glasov), se v državi ni kaj bistvenega spremenilo: izredno stanje je še vedno omejevalo svobodo državljanov, število predsedniških mandatov je bilo še vedno neomejeno, in vedno več znakov je bilo, da se družina Mubarak ni pripravljena odpovedati oblasti.

A vedno več je bilo tudi protestnikov, ki jih ni bilo strah zahtevati, naj Mubarak odide, in vedno več je bilo ljudi, ki so bili pripravljene preseči strankarske in ideološke delitve (Hamalawy 2007). Prav ta skupna zgodovina je v času pred prvimi parlamentarnimi volitvami po revoluciji prinesla za tuje opazovalce skoraj nerazumljive koalicije, z nerazumevanjem pa pogosto tudi dvom o iskrenosti in »avtohtonosti« posameznih gibanj.

3.2 Nevladne organizacije

Nevladne organizacije (NVO) so bile pogosto tiste, ki so v sistemu, kakršen je bil Egipt, prevzele vlogo politične opozicije. To predvsem velja za Muslimanske brate, ki so bili desetletja prepovedani, zato so morali za širjenje svojega vpliva iskati druge kanale, in za organizacije, ki so se ukvarjale s človekovimi pravicami (in so zaradi zakonodaje pogosto organizirane kot neprofitni del drugih organizacij).

Razdelek o NVO bi lahko dejansko postavila kamor koli v nalogo, vendar se mi je zdelo najpreglednejše, da jih uvrstim v poglavje o opoziciji; razlog za to je, da so se tiste, ki so relevantne za temo moje naloge, v Egiptu začele širiti nekako v času, ko so začele neoliberalne strukturne reforme razkrajati še zadnje ostanke tistega, kar je bilo nekoč socialna država, in torej njihov začetek (vključno z začetkom tistih, katerih delovanje najbolj poznam) sega v isti čas kakor začetek formiranja nove politične opozicije in delavskega organiziranja. Vse tri oblike opozicijskega gibanja zakonsko ureja ista zakonodaja, ki predpisuje, kdo se lahko zbira in v kakšne namene, kdo se ne sme zbirati in zakaj ne – četudi je »zakaj ne« pogosto prepuščen uradniku (ali komisiji) na pristojnem ministrstvu.

Nevladni sektor ima leta 2016 enake težave, kakor jih je imel leta 1996, nanj letijo enake obtožbe in njegovi aktivisti so v enaki nevarnosti, kakor so bili pred dvajsetimi leti. Nevladni sektor v Egiptu je velikanski: Mednarodni center za neprofitno pravo (ICNL) ocenjuje, da je bilo leta 2014 v državi registriranih okoli 40.000 nevladnih organizacij, ki so delovale na različnih področjih, večinoma pa na področjih humanitarnega dela in zagovorništva in človekovih in državljskih pravic (ICLN 2016).

Tako v nevladni sektor sodi celotna vzporedna struktura socialne države, ki jo je v desetletjih, ko ji je bilo politično delovanje prepovedano, vzpostavila organizacija Muslimanskih bratov, pa vse organizacije, ki se ukvarjajo z zagovorništvom, človekovimi in državljskimi pravicami, pravicami žensk, delavcev, uličnih otrok, žrtev nasilja, invalidov.

Nevladne organizacije so bile vedno na udaru tudi zaradi financiranja: številne so dobivale donacije iz tujine ali pa so bile povezane v mrežo sorodnih organizacij, kar je bilo lahko vzrok za odvzem dovoljenja za delovanje. Poleg tega so bile kot prejemnice donacij v primeru obtožb, da delujejo v interesu tujine, vedno ranljive.

Zaradi izjemno strogega zakona iz leta 2002, ki določa obseg njihovega delovanja, so bile nevladne organizacije pogosto registrirane kot neprofitne (in kot take registrirane pri

Ministrstvu za trgovino, ne pri Ministrstvu za socialne zadeve – ki so ga po revoluciji, v navalu optimizma ali pa cinizma, preimenovali v Ministrstvo za družbeno solidarnost), po letu 2014 pa je tudi ta možnost izginila (prav tam).

Zakon, ki določa njihove pravice in dolžnosti, je na videz sicer ohlapen, a prav ta ohlapnost je tisto, kar nevladne organizacije skrbi: oblasti lahko v katerem koli trenutku prepovejo delovanje katere koli organizacije in pregledajo in zasežejo njena sredstva in prostore. To se je zgodilo v najbolj razvpitem primeru mednarodnih organizacij, ki so bile obtožene, da so »tuja roka« (in 43 posameznikov je bilo prav tako obsojenih, številni v odsotnosti) (Fayed in Fick 2013), da torej delujejo kot »grožnja narodni enotnosti«, a sredstva in prostore so zasegli tudi številnim manjšim organizacijam, celo takim, ki se ukvarjajo z le pogojno političnimi zadevami – denimo s pomočjo otrokom, ki živijo na ulici (Zeinobia 2015).

Kakor dokazuje dogajanje v zadnjih nekaj mesecih, ko je oblast ukinila še nekaj organizacij (Mada Masr 2016a), ki že desetletje ali več sooblikujejo egiptovsko civilno družbo, je tega vpliva še vedno preveč. Tako ne preseneča, da je bil letos zgodaj spomladi z dekretom Ministrstva za zdravje ukinjen El Nadeem – Center za rehabilitacijo žrtev mučenja, ki je od ustanovitve leta 1993 pomagal tisočim žrtvam vsakovrstnega nasilja in je bil močan dejavnik pri organiziranju civilne družbe (Mada Masr 2016b).

Zakon iz leta 2002 prepoveduje neregistrirane, neformalne organizacije. A pravila o registraciji v delu, ki določa, na podlagi česa je registracija lahko zavrnjena, niso natančna: govorijo o »grožnji nacionalni enotnosti« in o »ogrožanju javnega reda«, kar so vse od sprejetja zakona pogosto uporabili za to, da so ovirali registracijo organizacij. Postopek zavračanja se pred revolucijo in po njej bistveno ne razlikuje, še vedno je velika verjetnost, da organizaciji, ki se hoče registrirati, tega ne bodo dovolili, če deluje na področju zagovorništva, človekovih in državljanskih pravic ali pa je oziroma bi lahko bila povezana s kakšno versko skupnostjo.¹⁴

¹⁴ ICNL v svojem pregledu egiptovskih NVO navaja, da je bila zadnja organizacija, ki jo je Ministrstvo za socialne zadeve zavrnilo na podlagi tega člena, Foundation of the Victims of Abduction and Forced Disappearance, vendar njihova (zgolj postavljena) spletna stran trdi, da je organizacija registrirana pri Ministrstvu za družbeno solidarnost. Njihova profila FB in twitter sta sicer aktivna, vendar kaže, da je vse skupaj skoncentrirano okoli ene same osebe, vsebina objav pa nakazuje, da bi lahko bila pri registraciji »sporna« tako delovanje v prid žrtvam ugrabitev in prisilnih izginotij kakor to, da je organizacija koptska.

V svojem članku »NVO-izacija upora« Arundhati Roy opozarja na nevarnost, da strukture moči s pomočjo nevladnih organizacij nevtralizirajo dejanska gibanja na terenu, ki bi sicer lahko prerastla v upor. Roy ima prav, čez vse meje razbohoten nevladni sektor ni znamenje opolnomočenja prebivalstva, ampak znamenje razpada države, organizacije pa so v sistemu globalnega kapitalizma odgovorne predvsem financerjem, ne pa ljudem, za katere skrbijo:

In končno – v manjši meri, ampak bolj zahrbtno – kapital, ki je na voljo nevladnim organizacijam v alternativnih politikah igra enako vlogo kot spekulativni kapital, ki kroži v in iz ekonomij revnih držav. Diktira agendo. Konfrontacijo spreminja v pogajanje. Depolitizira upor. Vmešava se v lokalna ljudska gibanja, ki so se tradicionalno naslanjala na lastne moči. NVO imajo sredstva, s katerimi lahko zaposlujejo lokalne sodelavce, ki bi se sicer angažirali kot aktivisti v uporniških gibanjih; v tej vlogi čutijo, kot da na neposreden in kreativen način počnejo nekaj dobrega (in pri tem zaslužijo za preživetje).

Resničen politični upor ne ponuja tovrstnih bližnjic. NVO-izacija politik preti, da bo upor spremenila v uglajeno, spodobno delo z rednim delovnim časom in redno plačo ter občasnimi nagradami. Resničen upor ima resnične posledice in zanj ne prejmemo plače (Roy 2014).

Glede na to, kako so se odvijali in se še odvijajo dogodki, v katere so močno vpete tudi nevladne in neprofitne organizacije v Egiptu, pa je mogoče skoraj z gotovostjo reči, da Egiptu nevarnost depolitizacije upora ni grozila in mu ne grozi.

3.3 Delavsko gibanje, profesionalne organizacije in sindikati

Pri analizah egiptovske revolucije je bilo pogosto spregledano delavsko gibanje, četudi je bilo njen pomembni del. Seveda ne prvič: kakor sem nakazala v poglavju o zgodovini, so bili delavci že vsaj stoletje in pol včasih bolj, včasih manj organizirani (Goldberg 1986; Beinin in Lockman 1998) in v svojih zahtevah po izboljšanju položaja bolj ali manj uspešni.

Desetletje pred revolucijo je bilo v Egiptu v znamenju stavk, ki pa so večinoma potekale daleč od centrov moči, zato jih pogosto ni bilo niti opaziti. Šele pogled nazaj je pokazal, kako veliko jih je bilo in kako skokovito je njihovo število naraščalo iz leta v leto (Beinin 2015). In to kljub temu, da so bili delavci v začetku tisočletja še vedno precej neorganizirani.

Obstajala je sicer Zveza egiptovskih sindikatov (ETUF), ki je bila krovna organizacija za vse panožne sindikate – v skladu z zakonodajo je smela imeti vsaka panoga en sam sindikat, neodvisni sindikati pa so bili prepovedani. To pa delavcev, ki so ob prelomu tisočletja že

krepano občutili posledice strukturnih reform, ki jih je Egipt začel v skladu s sporazumom ERSAP izvajatj začetek devetdesetih, ni ustavilo.

Leta 2004, ko je bilo že jasno, da se poplava nenapovedanih stavk, zasedb, protestov in drugih oblik delavskega upora stopnjuje, je Kamal Abas, glavni koordinator pri Egiptovskem centru za sindikate in pomoč delavcem, Joelu Beininu, enemu od najpomembnejših raziskovalcev delavskega gibanja v Egiptu, rekel: »Najboljše, kar lahko naredimo za demokracijo v tej državi, je to, da promoviramo pravice delavcev.« (Beinin 2015, uvod) Beinin ne pove, kdaj leta 2004 je to bilo, torej ne vemo, ali so se po državi že začeli protesti, ki jih je začela Kifaja. Vendar pa so ob pomoči njegove analize stavk (ki so bile bolj ali manj nezakonite, kar pomeni, da so njihovi organizatorji tvegali zapor) in ustanavljanja neodvisnih sindikatov (ki so bili prav tako nezakoniti) opazni trend politizacije zahtev delavcev in njihove zahteve po državljskih pravicah (torej ni šlo zgolj za socialne zahteve), pa tudi popolna odsotnost podpore iz drugih delov družbe.

Četudi sem v poglavju o politični opoziciji govorila o povezovanju med različnimi skupinami, tudi o povezovanju politične opozicije in delavskih gibanj, je bilo tega povezovanja dolgo časa bistveno manj, kot so hoteli prikazati najbolj utopični pripadniki opozicije. Delavci in intelektualci so drugi druge sicer podpirali, in tudi v revoluciji so vsi sodelovali – večina njihovih zahtev se je vendarle prekrivala, četudi nekatere zgolj na načelni ravni, potem pa se je pokazalo, da razredne razlike niso bile v Egiptu žal nikoli premoščene.

To se je še zlasti izkazalo v letih 2012 in 2013, ko je bilo slišati glasove, da bi morali imeti volilno pravico le pismeni državljsani (Elmenshawy 2013), in četudi so takim glasovom nasprotovali drugi (Ez-Eldin 2013), so bile tovrstne izjave dovolj pogoste,¹⁵ da so utrdile že tako trdovratno mnenje, da je bila revolucija zgolj delo elit in za elite; tako napačno mnenje bi utegnulo popolnoma izničiti prispevek, ki so ga k demokratizaciji družbe dali delavci.

Beinin ne najde lepih besed niti za strokovnjake (ali »strokovnjake«) iz Egipta in tujine, ki se v svojih raziskavah delavskemu gibanju tako rekoč niso posvečali. In dejansko je bila večina zanimanja namenjena preučevanju razvoja civilne družbe in nevladnega sektorja. (Kar je po svoje logično, glede na to, da kritiki nevladnega sektorja temu očitajo, da je pravzaprav

¹⁵ Imele so tudi dolgo zgodovino: ko se je v dvajsetih letih minulega stoletja izkazalo, da splošne volilne pravice ne bo, je Egiptovska ženska zveza (EFU) predlagala, da bi volilno pravico dobile vsaj premožne ali izobražene ženske (Badran 1996, 209). Na videz logičen pragmatizem jih je drago stal: zaradi predloga so bile obtožene podpiranja neenakosti pred zakonom in elitizma, razkol med njimi pa se je še poglobil.

podaljšana roka neoliberalne razgradnje socialne države, ki bi jo delavsko gibanje vsaj načeloma moralo zanimati.) »Le tri tuje fundacije in dve lokalni NVO so največjemu egiptovskemu socialnemu gibanju zadnjega pol stoletja posvečale resno pozornost« (Beinin 2015, Uvod).

Lokalni novinarji so o delavskih protestih sicer poročali, tako za medije v arabščini kakor v angleščini, vendar se je to bolj sistematično začelo šele v drugi polovici prvega desetletja, ko je bilo stavk in zasedb ogromno – žal pa je do takrat politični opoziciji, združeni v Kifajo, že pohajala sapa, blogerji (ki so sicer stavke občasno pokrivali za svoje bloge ali kot novinarji) pa so se ukvarjali z drugimi stvarmi, denimo z dokumentiranjem nasilja, ki ga je policija izvajala nad državljani, kar se je v končni fazi izkazalo, če že ne kot jeziček na tehtnici, pa vsaj kot dejavnik, ki je jeziček spravil do točke, kjer se je tehtnica končno nagnila v smer upora.

Deloma lahko razumemo mlade, da jim je bil delavski boj tuj – konec koncev je bila bližnjevzhodna regija tista, ki je imela najvišjo strukturno nezaposlenost mladih, hkrati pa so bili mladi v primerjavi s prejšnjimi generacijami najbolj izobraženi, najbolj urbanizirani, najbolj pismeni in najbolj tehnično podkovani (Cole 2014, 2–16). Nezaposlenost mladih je bila tako visoka in zdela se je tako trajna, da so imeli v Tuniziji celo svoj sindikat, *L'union des diplômés chômeurs* (UCD – sindikat nezaposlenih diplomirancev). Mladi so se ujeli v past in obviseli »med razredi« – četudi so bili otroci staršev delavskega razreda, sami tja zaradi izobrazbe niso več sodili. Ta problem ni bil čisto nov, v egiptovskih mestih se je začel že v osemdesetih (Rugh 1985; Elowe Macleod 1992), vendar so ga države med svetovno gospodarsko konjunkturo reševale z izseljevanjem in začasnim delom v tujini. Iraški napad na Kuvajt in njegove posledice so Egipčane v veliki meri pregnale nazaj domov, nenehni spori z Libijo so jim oteževali delo tam, napad na newyorška dvojčka 11. septembra 2001 pa jim je zaprl tudi vrata na Zahod (Cole 2014; Shenker 2016).

A delavsko gibanje se je krepilo kljub le majhni podpori politične opozicije in pojavile so se zahteve po ustanovitvi neodvisnih sindikatov in profesionalnih organizacij. Tu so se poti podpornikov Kifaje in delavcev srečale, in postalo je bolj očitno, da lahko pri svojih zahtevah sodelujejo – stanovska združenja oz. profesionalne organizacije (neke vrste zbornice, v arabščini prav tako imenovane sindikat) so imele namreč svoje težave: zaradi notranjih sporov med levičarji v osemdesetih in devetdesetih letih minulega stoletja in zaradi dobre

organizacije islamistov so bile močno islamizirane (do stopnje, ki ni v ničemer predstavljala dejanskih političnih ali verskih prepričanj članov) (Norton 2005).

Vendar je bil v ospredju socialni boj: večina zaposlenih v javni upravi in državnih podjetjih je bila sicer zaposlena za nedoločen čas, ne pa vsi. Vlada je, denimo, ustanovila mrežo centrov, ki naj bi pomagali v boju proti revščini, »vendar ni rešila niti težav lastnih zaposlenih« (Carr 2010c). Centri so zaposlovali 32.000 začasno zaposlenih delavcev – nekatere od samega začetka, od leta 2001 – in nenehno so jim obljubljali stalno zaposlitev, zdravstveno in pokojninsko zavarovanje, vendar ni bilo nič iz tega. Namesto tega so imeli leta 2010, ko so stavkali, povprečno mesečno plačo med 99 in 150 egiptovskih funtov (prav tam). Povedano v evrih: bolj ali manj stalna menjava v tistem času je bila 7 egiptovskih funtov za en evro. Delavci v mreži centrov, ki naj bi se borili proti revščini, so torej na mesec zaslužili od 14 do 21 evrov. Za primerjavo: če se prav spominjam, je najcenejša avtobusna vozovnica leta 2010 stala četrť funta, najcenejši sendvič pa pol.

Torej ne preseneča, da so se začeli organizirati ne le delavci v proizvodnji, pač pa tudi drugi: Beinina študija o delavskem gibanju in njegovem prispevku k oblikovanju kritične mase, ki je omogočila revolucijo (in vsaj za Egipt lahko pritrdimo, da ima Beinina še kako prav – če se prvi dan protestom ne bi na lastno pobudo pridružili delavci, pozneje pa revolucije ne bi podprli z organiziranim sodelovanjem in stavkami, bi lahko revolucija ostala zgolj še eden v vrsti protestov), natančno dokumentira stavke, ustanavljanje neodvisnih sindikatov, prispevek žensk h gibanju (predvsem h gibanju v tekstilnih tovarnah v mestu Mahala el Kubra) (Beinina 2015).

Mahala el Kubra je bila prizorišče splošne stavke leta 2008 in po njej si je nadelo ime gibanje 6. april. Poziv k podpori je na Facebooku objavila njegova ustanovna članica Esra Abdel Fattah, in prvič se je zgodilo, da se je na spletni dogodek v Egiptu prijavilo na tisoče ljudi (Herrera 2014). Na dan splošne stavke jih je veliko res ostalo doma, četudi »uradne« organizacije (vključno z Muslimanskimi brati, ki so si pozneje radi lastili vlogo prvakov opozicije in podpornikov delavskega razreda) stavke niso podprle. Stavka v egiptovsko zgodovino sicer ne bo zapisana kot uspešna: policija je protestnike v Mahali (delavce in meščane, ki so jih podprli) razgnala v nekaj urah in posebnih rezultatov ni bilo. Razen morda enega: delavski boj, ki ga je razredno razslojena egiptovska družba dolga leta potiskala na margino, je bil zdaj vsem na očeh. Tako kakor protesti učiteljev, sodnikov, novinarjev,

davčnih uradnikov (ki so sploh prvi ustanovili neodvisni sindikat) je postal del vsakdana, ki so ga opazovali vsi.

In kakor je že nekaj dni po Mubarakovem odstopu zapisal novinar in aktivist Hossam el-Hamalawy, sicer tudi član skupine Revolucionarni socialisti in raziskovalec delavskega gibanja: »Vsi razredi v Egiptu so sodelovali pri vstaji. Mubaraku je uspelo od sebe odvrti vse družbene sloje. Na Tahrirju so sinovi in hčere egiptovske elite protestirali skupaj z delavci, srednjim razredom in reveži. A ne pozabite, da se je režim začel rušiti šele, ko so se v sredo začele množične stavke in je morala vojska Mubaraka prisiliti, naj dostopi, ker je bil sistem tik pred tem, da se zruši« (Hamalawy 2011).

In še: »Stavkajoči egiptovski delavci tranzicije v demokracijo ne bodo zaupali generalom, ki so bili hrbtenica diktature« (prav tam).

Dve leti je trajalo, preden je trem zaporednim oblastem uspelo zlomiti delavsko gibanje. Magistrske naloge niso prostor za ugibanje, a dejstvo, da je število stavk kljub prepovedi še vedno tako, kakršno je bilo sredi minulega desetletja, morda pomeni, da ga niso.

Nekaj pa je res: če bi leta 2012 v prvem krogu Egipt volil tako, kakor je volila ena najbolj delavskih četrti v državi, tista, ki se ji je skoraj četrt stoletja ljubkovalno reklo »Islamska republika Imbaba«, dileme o izbiri med islamističnim Mursijem in ostankom režima Šafikom sploh ne bi bilo (Ahram online 2012, 25. maj). V Imbabi je namreč z naskokom zmagal sekularni socialist in predsednik naseristične stranke Karama Hamdin Sabahi (Shenker 2012).

4 MLADI IN ŽENSKÉ PRED REVOLUCIJO – MARGINALIZIRANA OPOZICIJA

Morda je nekoliko nenavadno, da sem se odločila v istem poglavju obravnavati mlade, ženske, stanje v državi pred revolucijo in stike, ki so jih imeli mladi s tujino. Vendar to ni naključje: eno od osnovnih vprašanj moje raziskave je, kdo vse je bil aktiven v dogajanju pred revolucijo in koliko. Četudi se moja naloga v naslovu sprašuje o vlogi mladih in žensk v revoluciji in po njej, je jasno, da je za razumevanje bistveno tudi njihovo delovanje pred njo. Tudi zato, ker je, kakor sem omenila že v uvodu, zgodovina bližnjica do razumevanja.

Ko sem prebirala stare časopisne članke in predvsem bloge, ki so jih pisali vsi tisti aktivisti, ki so se v času revolucije in po njej izjemno izpostavili, ko sem primerjala izjave, ki so jih dajali

voditelji opozicijskih gibanj, in prebirala njihove zapise na družabnih omrežjih pa odzive, ki so na te izjave prihajali s strani režima in svetovnih politikov, mnenjskih voditeljev in aktivistov, je bilo pred mano vedno bolj jasno tisto, kar se mi je zdelo ves čas: vse, kar je bilo treba o spremembah v egiptovski družbi vedeti, so člani te družbe vedeli že veliko pred začetkom revolucije.

Mladi (in ženske) so bili pogosto predmet študij – politika in akademski krogi so jih pogosto imenovali »pasivna generacija« ali »generacija na čakanju«¹⁶ (Herrera 2014). Vsake toliko se je pojavila razlaga, zakaj je v Egiptu vse narobe: najznamenitejša je gotovo tista, da je za vse težave Egipčanov (in Arabcev na splošno) kriva spolna frustracija, kar so ponavljali vsi in kar naj bi razložilo vse, od pomanjkanja inovativnosti do spolnega nadlegovanja, le redko pa je kdo pogledal mlade in se vprašal, kaj je prav. Juan Cole (2014, 2) v prvem poglavju svoje knjige o »novih Arabcih« citira mladeniča, ki se čuti dolžnega, da na forumu v Zalivu brani svojo generacijo: »Pogosto slišimo, da je ta generacija zelo slaba, spodletela generacija, neuporabna generacija, lena generacija, premehka in neproduktivna, zavistna in brez vsakršne človečnosti. [...] Po mojem mnenju pa je naša generacija lepa in ni nič narobe z njo – kreativna je, inovativna, ima znanje in kulturo in ozaveščena je, prenavlja in razvija se na vseh področjih«.

4.1 Podaljševanje otroštva – ekonomska odvisnost

Zadnji uradni popis iz leta 2006 je pokazal, da je bilo Egipčanov v Egiptu in po svetu takrat 72 milijonov in pol, od tega je bilo tri četrtine mlajših od 35 let. (37 % vsega prebivalstva je bilo v starostni skupini od 15 do 34 let.) Ocene z začetka letošnjega leta predvidevajo, da je število državljanov naraslo na nekaj čez 90 milijonov.¹⁷ Ocena za leto 2016 odstotek mlajših od 35 let postavlja nekoliko nižje, na 68,7, nekoliko višji pa je odstotek tistih v starostni skupini od 15 do 34 let – 37,5 (CAPMAS). Hiter pregled tabel nam pokaže, da se je število

¹⁶ Četudi je v zvezi z revolucijo večino časa govor o milenijcih (tudi zato, ker je izjemno slikovito govoriti o generaciji, ki ni poznala drugega predsednika kakor Mubaraka), je tudi moja lastna generacija, vsaj tisti del, rojen le nekaj let pred uradnim začetkom milenijcev, pri vlogi v družbi ni odnesla dosti boljše. Nihče od mojih vrstnikov ni imel volilne karte. Na volitve leta 2011 in 2012 pa so šli tako rekoč vsi, četudi nekateri zgolj zato, da so uničili glasovnico.

¹⁷ Na dan, ko to pišem, torej 2. maja 2016 zjutraj, uradni števec statističnega urada CAPMAS kaže številko 90.844.487, število »zabeleženih« prebivalcev pa narašča iz minute v minuto.

prebivalstva od leta 1986 (ko je Mubarak po naključnem predsednikovanju zaradi Sadatove smrti prvič zmagal na volitvah) do leta 2016 povečalo za 40 milijonov.

Skokovita rast prebivalstva prinaša družbi, še posebej pa mladim, vrsto izzivov. Največja težava egiptovske mladine je ekonomska odvisnost in v povezavi z njo položaj, ki jim ga družba dodeljuje in priznava: nezadostna zaposlenost (govorimo tako o nezaposlenosti kakor o podzaposlenosti in različnih prekernih oblikah dela) mladim onemogoča, da bi se osamosvojili in si ustvarili družino (in eno brez drugega je v egiptovski družbi še bolj nemogoče kakor v kakšni drugi, morda manj tradicionalni) – brez lastne družine pa niso obravnavani kot zares odrasli. V Egiptu imajo mladi – tako fantje kakor dekleta – še vedno težave pri samskem življenju: četudi je videti, da se vsaj v nekaterih delih družbe razvojne smernice spreminjajo, je še vedno redko, da bi mladi pred poroko živeli sami. (Primeri sicer obstajajo, vendar nikakor niso pravilo.) Družba zahteva, da gredo mladi iz hiše staršev naravnost v zakon. Če je bilo to včasih neproblematično, saj so se poročali okoli dvajsetega leta, pa je zviševanje starosti ob prvi poroki ustvarilo skupino prebivalcev, ki jim družba ne dovoli, da bi se zares osamosvojili.

Ankete iz leta 2008 kažejo, da v družbi na splošno za idealno starost za poroko sicer še velja 20 ali 21 let, dejansko pa se ženske v povprečju poročajo pri štiriindvajsetih, moški pa pri devetindvajsetih. Ista raziskava sicer še pove, da bi se mlade ženske, če bi bilo po njihovo, mogle še nekoliko pozneje: idealna starost za poroko se jim zdi šestindvajset let (Abdoun 2010). Glavni razlog za pozno poroko ni »pomanjkanje primerne partnerja« (to je navedlo komaj 4 % žensk), ampak visoki stroški, povezani s sklenitvijo zakonske zveze, težave pri iskanju primerne bivališča in pomanjkanje služb.

Težava pri odlaganju poroke nista zgolj stigma in strah – posebej pri dekletih – ampak tudi neprostovoljen status »otroka« še daleč v odraslost. Ta pojav sicer ni nov. Starost ob prvi poroki se je začela poviševati ob koncu osemdesetih let minulega stoletja: takrat je bilo tudi že jasno, da je Naserjevih socialnih projektov, ki so vsem zagotavljali dostop do visokega šolstva, diplomantom pa službe in neprofitna stanovanja, konec. Skokovita rast prebivalstva in premiki v politični ekonomiji, ki jih je s svojo politiko odprtilih vrat (*infithah*) začel že Sadat, a so se v celoti razmahnili šele pod Hosnijem Mubarakom, so povečali razlike med prebivalstvom. Gospodarski razvoj, ki so ga hvalile mednarodne ustanove (IMF 2001, IMF 2010), je bil za večino Egipčanov prava mora. Nezaposlenost med mladimi (15–29 let) je naraščala in v prvem desetletju tega tisočletja je bila trikrat večja od povprečne (Lesch 2012).

Neugoden gospodarski položaj in strukturna brezposelnost sta botrovala tudi dinamiki preseljevanja, ki je bila drugačna od tiste v preostalem arabskem svetu: namesto s podeželja v mesta se je tok migracij obrnil s podeželja v tujino. Zaradi rasti prebivalstva se je število urbanega prebivalstva sicer skoraj podvojilo, njegov odstotek pa je bil približno enak kakor pred tridesetimi leti – okoli 50 % (Cole 2014). Mladi so se vse od konca sedemdesetih v velikem številu selili v tujino – pojav je bil tako silovit, da si je takoj pridobil »domovinsko pravico« v popularni kulturi, denimo v romanu *Čaplja* Ibrahima Aslana in v po njem posnetem filmu *Kitkat*, ki slika usode ljudi v revni kairski četrti Imbaba. Cole ocenjuje, da je v tujini stalno delalo od 10 do 12 odstotkov delovno aktivnega prebivalstva. »Ti Egipčani so se urbanizirali, vendar so to storili v tujini. Ko so se morali, kakor se je to pogosto zgodilo, zaradi gospodarske krize v državah gostiteljicah vrniti domov, so s seboj v svoje vasi prinesli urbane spretnosti in način razmišljanja« (Cole 2014, 6).

Nekaj časa so si družine s pomočjo začasnega dela v tujini še lahko izboljševale ekonomski položaj in tudi svet iz devetdesetih let minulega stoletja je še omogočal zmeren optimizem in prepričanje, da se bo v državi sčasoma vzpostavila neke vrste meritokracija. A že v drugi polovici devetdesetih je optimizem začel usihati in kmalu po prelomu tisočletja ga ni bilo več.

Strukturne reforme, ki naj bi Egiptu prinesle gospodarsko rast, hkrati pa ohranile socialne varovalke in poskrbele, da bodo državljani živeli vsaj v relativni blaginji, so v resnici – in takrat je bilo to že jasno – koristile zgolj ozkemu krogu ljudi: pajdašem Gamala Mubaraka, za katerega se je vedelo, da ga stranka vzgaja za očetovega naslednika. »Gamal je bil od Mubarakove družine edini v igri za nasledstvo. Njegov starejši brat Alaa je svojo nišo našel v velikih finančnih poslih« (Sadiki v Anchesi in drugi 2014, 16), kar potrjujejo tudi podatki iz nedavno razkritih panamskih dokumentov (Bahgat 2016).

Razlike med prebivalci so se začele povečevati: majhen krog s politiko povezanih državljanov je bogatel, razmeroma dobro je šlo še vedno tudi tistim, ki so pravočasno kupili nepremičnine oziroma so bili del srednjega sloja vse od revolucije naprej. Kmetom in nižjim slojem pa je šlo močno za nohte in do konca tisočletja so razmere postale izjemno težavne celo za tiste, ki so imeli v družini delavce na začasnem delu v tujini – zaradi političnega in gospodarskega embarga Iraka in občasnih nesoglasij z Libijo slabše kvalificirani delavci niso več imeli možnosti zaposlitve, pa tudi za (visoko) kvalificirano delovno silo (denimo za srednješolske in univerzitetne učitelje) je bilo delovnih mest vedno manj (Zohry 2003). Revščina je

skokovito naraščala: po ocenah Svetovne banke je tretjina egiptovskega prebivalstva živela z manj kakor dvema dolarjema na dan (Lesch 2012).

Pogosto so otroci, posebej dečki, še pred koncem obveznega izobraževanja (ki se v Egiptu konča pri dvanajstih letih, kar je tudi najnižja dovoljena starost za delo), pomagali pri preživljanju družin. Deklice, za katere se ni spodobilo, da bi začele delati tako mlade, so tako v številnih družinah prve prišle do srednješolske diplome in si olajšale vstop na trg dela – pogosto so zaslužile tudi več od svojih bratov, ki so začeli delati pri dvanajstih, kar je vsaj v posameznih vidikih korenito spremenilo dinamiko v družinah (Cole 2014).

Milenijci so se – tako kakor drugod po svetu – pogosto znašli v brezizhodnem položaju: čeprav bolj izobraženi, bolj urbanizirani od svojih staršev, so imeli za prihodnost slabše možnosti od njih. Poleg tega so odrasli v svetu, v katerem so Arabce po 11. septembru 2001 še dodatno videli kot grožnjo, njihove legitimne zahteve pa pogosto obravnavali kot ekstremizem. V brutalnem vrtincu klientelizma in pajdaškega kapitalizma, ki sta (z blagoslovom mednarodnih finančnih ustanov) vladala v njihovih domovinah (Shenker 2016), je imela večina težave pri zagotavljanju osnovnih življenjskih pogojev zase in za svoje družine (primarne ali za tiste, ki so si jih ustvarili), poleg tega so bili nenehno izpostavljeni političnim pritiskom, tako lastnih vlad kakor mednarodne javnosti.

Generacija, rojena v času Mubarakovega režima, je opazovala tako relativno blagostanje devetdesetih, pa tudi politične čistke in vedno bolj skorumpiran sistem. Glede na to, da so z njimi vseskozi ravnali kakor z otroki, je bilo precej logično, da so se tako tudi obnašali. Vsaj zdelo se je tako: kljub informacijam, ki smo jih imeli na voljo, in poročilom, ki smo jih lahko prebirali, nam je nekako uspelo spregledati, da milenijska generacija v Egiptu ni nič bolj ali nič manj dejavna od vrstnikov po svetu.

Mladi, ki se niso mogli organizirati »v resničnem življenju«, saj jim je družba z vsemi sredstvi preprečevala dostop do vzvodov moči, so se organizirali v virtualnih prostorih. Tja so prenesli izkušnje, ki so si jih pridobili v poskusih sodelovanja v političnem življenju (kajti ko govorimo o »mladini s Facebooka«, torej glavnih pobudnikov revolucije leta 2011, radi pozabljamo, da je imela večina organizatorjev za seboj vsaj nekaj let aktivnega političnega dela – in pogosto tudi aretacijo ali dve), jih nadgradili in jih potem prenesli nazaj na ulico.

Ker jim je vsiljeno podaljšano otroštvo preprečevalo opolnomočenje in sodelovanje v javnem življenju, so tako del svojih političnih dejavnosti prenesli v nišo, ki jo je bilo težko

nadzorovati in za katero je v začetku le malokdo (celo med mladimi) mislil, da lahko pripelje do sprememb.

4.2 Blogerji

Blogi ali spletni dnevniki so se v Egiptu pojavili v poznih devetdesetih. V začetku jih je bilo malo: platforma blogger je le nekoliko pred tem uvedla tehnologijo, ki je omogočila pisanje v arabščini, kar je pomenilo, da je bila možnost za pisanje dana vsem tistim, ki so se želeli izražati tudi ali izključno v materinščini. Vendar je bil dostop do spleta še vedno omejen. Računalniki so bili precej dragi in internetne povezave počasne.

Blogerjev je bilo še manj (precej jih je pisalo več spletnih dnevnikov, za različna občinstva). Courtney Radsch navaja, da je bilo še leta 2003 domačih računalnikov malo, uporabnikov spleta pa okoli tri milijone (Radsch 2008, 1). Dejanskih uporabnikov spleta je bilo verjetno precej več, saj so po mestih cvetele spletne kavarne, ki so imele pogosto hitrejše povezave in boljše računalnike, vendar so bile razmeroma drage¹⁸ in zato ne ravno primerne za eksperimentiranje z novo obliko spletne komunikacije. Dokler ni tehnologija postala dostopnejša, so se Egipčani najpogosteje držali preverjenih oblik: klepetalnic in forumov.

Splet je bil, na neki način, dejansko prostor svobode in emancipacije. Relativna anonimnost je uporabnikom omogočala, da so vsaj deloma necenzurirano izražali svoje mnenje. Pri tem ne govorim o nadzoru države, ampak družbe na splošno. Možnost, da izražaš svoje mnenje, ne da bi ti kdo gledal čez ramo ali ti solil pamet, je bila za mlade neprecenljiva. Poleg tega jim je vstop v spletno komuniciranje v mestu in družbi, v kateri so se socialne vezi zaradi čisto fizičnih ovir (kairski promet, denimo, in velike razdalje med domovi sorodnikov) spreminjale, omogočil, da so negovali tiste vezi, ki so bile zanje pomembne, druge pa opustili.

Poleg tega so na spletu (in v klepetalnicah in na forumih je bilo to precej bolj neposredno) dobili možnost komunikacije s posamezniki, s katerimi se v resničnem življenju ne bi nikoli niti srečali, kaj šele pogovarjali. Herrera navaja primer dvaindvajsetletne Mone, ki je zaradi spleta kljub konservativnemu okolju, v katerem je zrastle, dobila možnost, da »spozna« ljudi zunaj svojega neposrednega kroga: »Mono so zanimale druge kulture, zato je začela obiskovati klepetalnice, da bi spoznavala tujce in vadila angleščino. [...] Najprej se je pri spletnih pogovorih s fanti počutila nelagodno, saj je v vsakdanjem življenju le redko govorila

¹⁸ »Moja« spletna kavarna na trgu Simona Bolivarja, nasproti ameriškega veleposlaništva in hotela Semiramis, je v letih 1999/2000 za uro uporabe računalnika računala 12 funtov.

s fanti, ki niso bili njeni sorodniki. A ko je v klepetalnici spoznala fanta z Nove Zelandije, ki je iskal odgovore o islamu, si je rekla, da v pogovarjanju o veri pač ne more biti nobene škode« (Herrera 2014).

Mona je precej značilen primer mlade ženske, ki so ji spletne klepetalnice omogočile dostop do ljudi, ki jih sicer ne bi spoznala: kakor mnogi drugi se je po prvi komunikaciji opogumila in začela spraševati o stvareh, ki so bile bolj kontroverzne: »Stopila je v stik z Izraelci, ker, kakor je razložila: 'Ogromno slišimo o njih v poročilih, in hotela sem jih spoznati iz prve roke. Normalno je bilo. Nobenega velikega problema'« (prav tam).

O preseganju vsakdanjih družbenih okvirov govori tudi Amr Ezzat (mabadali.blogspot.com, eden iz prve skupine blogerjev, ki je začel objavljati leta 2005, njegov prvi zapis pa je bil kratko poročilo s protesta v podporo gibanju Kifaja): »Tako je, kakor da bi kamera sledila vsakemu gibu glavnega igralca. [Blogi] humanizirajo 'drugega', ki bo tudi lažje sprejel razlike v mnenjih, politiki in življenjskem slogu« (Al Malky 2007, 6).

Z drugimi besedami: blogi lahko bralca prisilijo, da sprejme razlike (prav tam). In prav sprejemanje razlik in humanizacija drugega je bilo nekaj, kar je Egipt v začetku tisočletja nujno potreboval. Na neki način so mladi na spletu počeli natančno to, kar so njihovi starejši kolegi naredili na večerji, na kateri je bila ustanovljena Kifaja: segli so preko ločnic in iskali skupne točke.

Amru se zdi, da je to še posebej res pri razpravah o veri: »Ateisti obrzdajo svoj prezir do vere,« pravi, »religiozni blogerji – ki obstoja nevernikov sicer sploh ne bi priznali – pa zdaj lahko vidijo nekaj skupnih vrednot« (prav tam).

A preden je blogosfera prišla do te točke, se je moralo zgoditi kar nekaj stvari. Najprej so morali blogi postati del vsakdana. To se je prvič zgodilo leta 2003, in sicer ne z egiptovskimi, ampak z iraškimi blogi: marca 2003 so bile v Kairu največje demonstracije po letu 1977 – med 20 in 40 tisoč ljudi je za več ur zasedlo trg Tahrir kot znak protesta proti ameriški invaziji na Irak. Iraški blogerji, ki so beležili dogajanje ob zasedbi in po njej (denimo Salam Pax), so bili spodbuda tudi za egiptovske – a pred letom 2005 je bilo teh malo (vsekakor manj kakor sto). Večina je začela s pisanjem bloga kot dejanskega spletnega dnevnika: za svoje prijatelje in sorodnike, ki so pogosto živeli v tujini, in večinoma v angleščini. Precej zgodnjih blogerjev je bilo po izobrazbi programerjev in pogosto so delali v operacijskem sistemu Linux.

Najbolj znani med njimi so bili Manal Bahey El Din Hassan in Alaa Abdel Fattah (Alaa Seif el-Islam, kakor ga zgodnji članki o blogerjih še imenujejo), mlad zakonski par, ki je ustvaril prvi zbirnik egiptovskih blogov; Mahmoud Salem, takrat znan zgolj po svojem uporabniškem imenu Sandmonkey; Ramy (Beyond Normal); Hossam el-Hamalawy, ki je v pisanju kombiniral svojo službo novinarja, akademsko delo raziskovalca delavskega gibanja, aktivista in fotografa; Nermeena, Big Pharaoh, blogerji, ki so ustvarjali spletni portal The Arabist, in seveda Baheyya.

V državi, kjer je bilo dolga leta vse diktirano z vrha, je komunikacijska tehnologija prinesla možnost, da se individualne zgodbe in izkušnje spremenijo v skupno naracijo, in blogi bi lahko bili osnova za skupnost, ki bi bila bistveno bolj pluralna (Al Malky 2007, 7). A pri tako majhnem številu blogov in v skupnosti, v kateri so se med seboj vsi poznali, je vedno obstajala nevarnost, da se bodo blogerji zaprli v svojo »zamišljeno skupnost« (šaljivo si včasih še vedno rečejo pleme) in se zgolj pogovarjali drug z drugim, svet pa bo mirno živel naprej.

Temu so se poskušali izogniti na različne načine: lažje je postalo, ko se je tehnologija dovolj razvila, da je podpirala pisanje v arabščini, hkrati pa dovolj poceni, da si jo je lahko privoščilo več državljanov, ki so – odvisno od teme – nato postali del spletne skupnosti kot bralci in/ali komentatorji. Odločitev za pisanje v angleščini ali arabščini je bila čisto osebna – odvisna od občinstva, ki so ga nagovarjali, in občinstvo ni bilo nujno amorfna masa tujih sledilcev, ki jim je bilo treba povedati, kaj se v državi dogaja, pogosto so bili, vsaj pri prvem kontingentu blogerjev, tuji prijatelji, ki niso znali arabsko. Številni pa so se zavestno odločili, da bodo pisali zgolj v arabščini, ker

je to njihova materinščina in se pri pisanju v arabščini počutijo bolj samozavestne kakor pri pisanju v angleščini, poleg tega pa hočejo govoriti s svojimi sodržavljanji. »V arabščini ljudje poskušajo vzpostaviti nov diskurz« in ustvariti vsebine v arabščini o celi vrsti tem – na primer podnebnih spremembah ali jedrski energiji – diskurz, ki v arabščini v resnici ne obstaja, je razložil Amr G. Povedal mi je tudi, da bi bile, če bi pisal v angleščini, njegove objave zgolj še en glas v kakofoniji in tako »ne bi štele«, kakor štejejo v arabščini¹⁹ (Radsch 2008, 4).

¹⁹ Ker sama prihajam iz umetniških in jezikoslovnih krogov, lahko samo pritrdim Amrovim besedam: v nasprotju s splošnim stokanjem in pritoževanjem nad milenijsko generacijo, je bilo na spletu v zvezi z razvojem jezika opravljenega ogromno dela – tako jezikoslovcev kot avtorjev in uporabnikov. Precej razvoja je posledica tega, da so se na spletu odpirale razprave, ki se v drugih medijih niso, veliko pa je bilo opravljenega tudi na

Od prvega dne so začetniki egiptovske blogosfere vzpostavljali mrežo, ki je bila horizontalna in brez vodij – njeno jedro, ki so ga sestavljali računalničarji, je bilo vedno pripravljeno priskočiti na pomoč pri postavljanju bloga in odpravljanju tehničnih težav, pri prehodu na nove tehnologije in vsakič, ko je bilo treba zaradi varovanja zasebnosti nekoliko zaobiti ustaljene kanale.

To tovarištvo je obstajalo še več let in tudi ko se je blogosfera razmahnila in je bilo blogerjev več, so bili »ustanovitelji« še vedno dostopni in kolegialni: ko se je Noha Atef odločila, da bo dokumentirala mučenje v Egiptu, njen blog ni imel veliko prometa, zato se je po pomoč obrnila k dvema ključnima osebam, Alaaju Abdel Fattahu in Amru Gharbiu: »Rekla sta, da je super, da sem naredila blog o mučenju. [...] Potem pa sta mi ga pomagala izboljšati, ne več na blogspotu, in naučila sem se, kako bloge uporabljati, postal je bolj uporabniku prijazen«²⁰ (Atef v Radsch 2008, 9).

Horizontalna struktura in mreža, v kateri so ključni blogerji prevzeli vlogo vozlišč v informatični družbi, če si izposodim Castellsov izraz, se je v resničnem življenju že zelo zgodaj prekrila s podobno horizontalno mrežo, ki jo je v običajni informacijski družbi vzpostavilo gibanje Kifaja.

Mladi Egipčani so bili že precej pred revolucijo del družb, ki jih je v kratkem članku za BBC še v času osemnajstih dni egiptovske vstaje poenostavljeno povzel Paul Mason (Mason 2011): horizontalne strukture brez definiranega vodstva, dostop do spletnih medijev, močna vloga žensk in možnost, da se posamezniki organizirajo okoli posameznih problemov namesto okoli

področju dojemanja narečij kot sprejemljive oblike pisanja v arabščini (kot nadgradnja stare jezikovne razprave o tem, ali je dopustno pisati literaturo v pogovornem jeziku); poleg tega se je z razvojem tehnologije in spletnih platform razvil sistem »spletne stenografije« – akronimov in krajšav, ki omogočajo hitrejšo in bolj strnjeno pisanje (denimo na Twitterju, kjer je število znakov omejeno). Vzporedno pa se je v prostor mobilne telefonije prenašala »arabska klepetalna abeceda« – sistem transkripcije arabščine v latinico, ki so si ga mladi izmislili v času spletnih klepetalnic, ko arabščina tehnično še ni bila podprta, ob koncu minulega desetletja pa so jo za pisanje kratkih sporočil uporabljali vsi – tudi »odrasli«. »Arabizi« seveda spravlja ob pamet puriste, češ da bo uničil arabščino.

²⁰ Domena Nohinega bloga Torture in Egypt ne deluje več – oziroma deluje: spomladi leta 2016 vam na tem spletnem naslovu ženska po imenu Sarah prodaja izdelke iz prvovrstnega egiptovskega bombaža. Ena od težav z raziskovanjem in dokumentiranjem delovanja na spletu je, da domene ugašajo, ko se ljudje premaknejo v naslednje življenjsko obdobje.

ideologij, so bile privlačne za mlade po vsem svetu in egiptovska mladina ni bila pri tem nikakršna izjema.

Kifaja, ki je bila organizirana podobno (edina skupna točka je bila, kakor sem že citirala Baheyyo, da mora Mubarak oditi), je bila torej za mlade skoraj naravna izbira. Prav tako so bili blogerji naravna izbira za Kifajo: ona je njim dajala vsebine, oni njej platformo za širjenje idej, ki bi sicer dosegle bistveno bolj omejen krog ljudi (Al Malky 2007, 5).

V Kifaji je bilo nekaj, kar je mlade privlačilo bolj, kakor bi jih lahko privlačila tradicionalna politična opozicija, tudi če bi ta zares obstajala: »Vse v Egiptu je centralizirano. [...] Zato me je pritegnila Kifaja. Ni centralizirana. Vključuje vse barve političnega spektra,« je povedal Malak, eden od prvih egiptovskih blogerjev in državljanov novinarjev, ki se je pred tem pridružil tako islamističnim kakor levičarskim skupinam, vendar se v njih ni našel (Al Malky 2007, 4).

Malakovo razmišljanje je bilo konsistentno s tistim njegovih vrstnikov povsod po svetu: »Imam averzijo do dogme. [...] Na začetku sem mislil, da moram pripadati organizirani skupini. Nato pa sem spoznal, da za to, da delujem in sem aktiven, ni treba, da sem del inštitucije. Tukaj nastopi bloganje« (Al Malky 2007, 5).

Sodelovanje blogerjev in Kifaje je bilo kratko, vendar izjemno pomembno, saj so blogerji spremljali vse dejavnosti gibanja: proteste, aretacije, zahteve in tudi dogajanje zvezi z referendumom o spremembah 76. členu egiptovske ustave maja leta 2005 (o predsedniških volitvah, ki jih je gibanje zahtevalo, vendar so bile spremembe le kozmetične).

A daleč najbolj znan incident se je zgodil leta 2006: vrsta spolnih napadov na ženske na ulici, zgodaj zvečer, vsem na očeh, policija, ki je bila tam seveda navzoča, pa jih je popolnoma ignorirala, prav tako mediji.

Ko je 25. oktobra 2006 ponoči Malek Mostafa na svojem blogu objavil zapis *Spolna steklina sredi mesta*,²¹ se je položaj blogerjev nenadoma popolnoma spremenil. Zapis je korak za

²¹ Kot rečeno, Malekov blog malek-x.net ni več dostopen, zato zapis povzeman po članku Ranie Al Malky in lastnih zapiskih, ki sem jih naredila, tudi na podlagi elektronskega dopisovanja in poznejših pogovorov z dr. Ann Lesch. Spletna stran Global voices je sestavila seznam zapisov o napadu, polovica povezav ne deluje več, vendar povezavo vseeno prilagam, zgolj zato, da bi pokazala, kako močan učinek je imel dogodek, kakšno razpravo je sprožil, kako so ga uradni mediji in oblasti mirno ignorirali, dokler niso bili neposredno izzvani, in še takrat so se poskušali izgovarjati in uporabiti eno od priročnih razlag, zakaj moški napadajo ženske na ulici (revščina, spolna zafrustriranost, obup zaradi brezposelnosti ...) Global Voices (2006).

korakom opisal spolni napad, ki so si ga v središču mesta (v bližini kina Metro) privoščili mladi moški. Skoraj deset let po dogodku še vedno ni čisto jasno, kako se je vse skupaj začelo, a najbolj pogosta zgodba je, da se je pred kinom, kjer je bila premiera filma egiptovske trebušne plesalke Dine (vse skupaj se je, da je zadeva še bolj bizarna, zgodilo v času praznika *eid el-fitr*, torej ramadanskega bajrama; to je sicer običajen datum za premiere visokoproračunskih filmov), okoli peščice žensk nenadoma zbralo na stotine mladih moških, ki so začeli z njih vleči oblačila in se jih dotikati po vsem telesu (Al Malky 2007, 2).

Napad je nenadoma postavil pod vprašaj vse trditve o ženskah, ki so naredile nekaj narobe in so bile zato napadene: ta konkretna skupina je bila napadena sredi najbolj prometne ulice v mestu, v času, ko je bilo na njej dobesedno na tisoče ljudi. Ženske so bile stare in mlade, zakrite in nezakrite, nekatere so bile v družbi prijateljic, druge so se sprehajale s partnerji, nekatere so bile v mestu z družinami. Policija, sicer navzoča na ulici, se na napad sploh ni odzvala. Pozneje so udeleženci razprave o dogodku zgolj na pol v šali komentirali, da bi morali začeti vpiti »Dol z Mubarakom!«, pa bi bil odziv takojšen.

Napad ni bil prvi: o podobnem so blogerji poročali tudi s protesta o že omenjenih spremembah referendumu maja 2005, vendar je bilo takrat bolj ali manj jasno, da je ženske, ki so bile aktivistke (in so si napad po mnenju mnogih Egipčanov »zaslužile«, ker so sodelovale pri moškem opraviilu), napadla skupina huliganov (*baltageya*), ki jih je plačala varnostna služba. Taka tehnika zastraševanja v Egiptu ni bila redkost (Shenker 2016, 8–10), a tokrat je bilo morda prvič, da se je tovrsten napad zgodil »civilistom«, in v tolikšnem obsegu – poleg tega pa niso nikoli zares ugotovili, ali so bili napadalci plačani.²²

Malekov zapis (opremljen s fotografijami Waela Abbasa) je sprožil pravi vihar: prebralo ga je okoli 60.000 ljudi in sedemstopetdesetim se ga je zdelo vredno komentirati. Uradni mediji pa se niso zganili, prav tako ne policija, ki poročil o napadih sploh ni hotela sprejemati. Šele tri dni po napadu je aktivistka, novinarka in blogerka Nawara Negm v pogovorni oddaji priljubljeno voditeljico Mono Shazli tako izzvala, da je šla zgodbo raziskat in ugotovila, da trditve blogerjev v celoti držijo.

Ta dogodek v življenju egiptovske blogosfere navadno šteje za prelomnega: blogerji so iz kronistov lastnih življenj in poročanja o političnem gibanju prešli na področje državlanskega

²² Tovrstni napadi so se dogajali tudi na protestih po Mubarakovem padcu – zaradi vedno enakega vzorca so aktivisti in prostovoljci, ki so na Tahrirju in drugod pomagali ženskam, prepričani, da so bili napadi naročeni, napadalci pa plačani.

novinarstva (pomagalo je tudi, da so nekateri dejansko bili novinarji; njihovi bralci so lahko sledili tako njihovim člankom v neodvisnih medijih, ki so se v tistem času precej razvili, in zapisom na blogih), ki so mu ljudje zaupali – pogosto celo bolj kakor uradnim medijem. Leta 2006 je bila blogosfera že močno razvita – avtorji so prihajali od vsepovsod, iz vseh družbenih slojev, in bili so vseh političnih prepričanj. Če je na polu sekularne levice (in islamistične levice) veljalo, da so blogi zaželeni, pa je v svetu Muslimanskih bratov zadeva zbuja več pomislekov. Četudi je okostenela struktura organizacije prepoznavala koristnost spletne navzočnosti, se kratko malo ni hotela sprijazniti z izgubo nadzora, prav tako pa je bila manj pripravljena presegati razlike, o čemer sem govorila v začetku tega razdelka – to preseganje se je velikemu številu mladih članov zdelo popolnoma normalno (Radsch 2008, 11). Ta razlika se je v času revolucije s spleta prenesla na ulico: Muslimanski bratje kot organizacija več dni niso podprli protestov, precej mladih članov in simpatizerjev pa je s tovariši z drugih političnih polov, z delavci in nogometnimi navijači protestiralo od samega začetka.

Mladi so si tako z relativno marginalno dejavnostjo v javnem prostoru oblikovali nišo in ga dodobra spremenili: četudi se zdaj zdi, da so bili blogi izjemno pomembni, je resnica najbrž ta, da so postali pomembni šele, ko so se začeli zanje zanimati mediji in jih začeli objavljati – da ne govorimo o tem, kako pomembni so postali, ko se je začela zanje zanimati država in je začela blogerje zaradi zapisov zapirati.

4.3 Ženske, identiteta in položaj v družbi

Eno od velikih presenečenj revolucije leta 2011 je bilo veliko število žensk, ki so prišle na ulice. Vprašanje pa je, kdo je bil presenečen; znova se je namreč izkazalo, da lokalni in mednarodni analitiki sicer gledajo isto sliko, vidijo pa dve (ali več) različnih stvari. Lokalni komentarji iz časa osemnajstih dni na trgu Tahrir in drugih trgih v Egiptu so govorili o uličnih bitkah, socialni pravičnosti, organizaciji in pogumu. Mednarodni strokovnjaki so poudarjali število sodelujočih žensk in njihova oblačila. Ženske, kadar jih je kdo kaj vprašal, so govorile o svobodi.

Na kratko sem egiptovsko gibanje za pravice žensk že predstavila – a težava »uradne verzije« je, da se je v zgodovino zapisala njegova najblažja različica, tista, ki je najbolj ustrezala patriarhalni družbi, kakršna je bil Egipt na prelomu iz 19. v 20. stoletje in kakršna je v številnih pogledih ostal še desetletja za tem.

Kakor številne ženske v kolonialnih in postkolonialnih družbah tudi Egipčanke občutijo potencirano moč različnih oblik diskriminacije. Intersekcionalnost, ilustrirana s podobo prometne nesreče, pri kateri je nemogoče ugotoviti, katera oblika je povzročila škodo, je za Egipt, kjer je promet skoraj nevzdržen, še kako primerna: »Ni vedno lahko rekonstruirati nesreče. Včasih sledi in poškodbe preprosto kažejo, da je do njih prišlo hkrati, in onemogočajo prizadevanja, da bi ugotovili, kateri voznik je nesrečo povzročil. V takih primerih se dogaja, da ni odgovoren noben voznik, žrtvi se ne pomaga in vsi vpleteni se preprosto usedejo nazaj v avtomobile in odbrzijo« (Crenshaw 1989, 149).

Egipčanke prav tako kakor druge pripadnice manjšin in marginaliziranih skupin obležijo na križišču. Pravzaprav je njihov položaj še nekoliko bolj zapleten: niso diskriminirane zgolj zato, ker so subalterni in ženske; v njihovi lastni skupnosti borbe za pravice žensk tradicionalno dojemajo kot pripadnice elit (in podpornice režima) in zaradi pretežno sekularnega svetovnega nazora, pa seveda zaradi kolonialne zgodovine in svojih mednarodnih povezav, pogosto veljajo za prozahodne.

Egipčanke bi sicer morale postati polnopravne državljanke že z ustavo iz leta 1923: 3. člen je namreč vsem Egipčanom zagotavljal enakost pred zakonom, prav tako je določal, da »enakopravno uživajo državljanske in politične pravice in so v enaki meri podvrženi dolžnostim in javnim obveznostim ne glede na raso, jezik ali vero«. Izvirni dokument sicer uporablja zgolj moško obliko, vendar v arabščini velja, da je moška slovnična oblika nevtralna. Tudi členu, ki govori o volilni pravici (74. in 82.), trdita, da je ta splošna. Šele zakon o volitvah, objavljen tri tedne pozneje, je aktivno in pasivno pravico dal zgolj moškim (Bardan 1996, 207).

Ta odločitev je pripeljala do razkola v stranki Vafd in njenem ženskem odboru: v času triletnega odpora proti angleški oblasti so bile »dame« deležne velike podpore in odobravanja, po revoluciji pa je bil njihov prispevek pozabljen in zahteve preslišane. Po odhodu nekaterih ključnih članic je bila leta 1923 ustanovljena Egiptovska ženska zveza (EFU) pod vodstvom Hude Šaravi (Huda Sha'arawi). EFU na splošno velja za prvo neodvisno feministično organizacijo v Egiptu (Bier 2011, 32); od vsega začetka je imela v svojem programu enakopravnost državljanov ne glede na spol in splošno volilno pravico.²³

²³ Dejavnosti EFU, četudi natančno dokumentirane, so danes v javnem diskurzu manj navzoče. To predvsem ustreza vsakokratnim oblastnikom, saj lahko iz zgodovine gibanja izbirajo le epizode, ki promovirajo njihovo agendo. To se še zlasti kaže pri vprašanju, za katero se zdi, da je pri določanju »osvoboditve« in »politične

»Feministke so bile soočene s kontradikcijami, ki jih je prednje postavilo nadaljevanje starega patriarhalnega reda, oblečenega v nova oblačila demokracije. [...] Zdaj so nacionalistične ženske kot feministke nasprotovale ne le ostankom kolonializma, ampak tudi vztrajnosti domorodne patriarhalne dominacije« (prav tam).

Takšna situacija ni redka: posebej to velja za družbe, v katerih je postalo običajno, da se subjekti – nekdanji ali sedanji subalterni – še vedno vidijo skozi oči drugega, v tem primeru evropskega kolonialista (Spivak 1988; Said 1996).

Dodatno se je njihov položaj zapletel po letu 1952, ko je bila njihova krovna organizacija Egiptovska ženska zveza razpuščena, ženska vprašanja in rešitve zanje pa diktirani z vrha. (Nič ni pomagalo, da so se Doria Šafik, ki sem jo omenjala čisto na začetku, in njene somišljenice temu močno upirale.) To ni bilo omejeno samo na ženska vprašanja, Naserjeva paternalistična drža je tudi delavcem povedala, da delavci »ne zahtevajo, mi podeljujemo« (Beinin 2015). To bolj svobodomiselnim med feministkami seveda ni bilo po godu, zato je gibanje kmalu razpadlo in se je združevalo zgolj ob posameznih vprašanjih.

Med Sadatovim predsednikovanjem je ta tip pokroviteljstva prišel še bolj do izraza, saj je predsednik »ženska vprašanja« na videz predal v obravnavo kar svoji ženi. Govorim seveda o spremembi zakona o personalnem statusu, ki je ženskam dal več pravic v zakonski zvezi in je bil posledica dolgoletnih prizadevanj ženskih skupin za izboljšanje položaja in enakopravnost žensk. A ker je bil sprejet s predsedniškim dekretom, je po predsednikovi ženi (ki si je sicer zares prizadevala za to, da bi ga sprejeli) dobil vzdevek »Jehanin zakon«. To je bilo to za mnoge dovolj, da so ga začeli diskreditirati, ne da bi ga sploh prebrali. Z zakonom samim po sebi ni bilo nič narobe (četudi še malo ni bil tako progresiven, kakor bi nekateri radi verjeli), a zaradi načina, kako je bil sprejet, so bile tudi nekatere ženske v dvomih, ali naj ga podpirajo ali ne (Al-Ali 2000, 74).

Taka situacija ni bila redkost in je aktivistke pogosto spravljala v zadrego: ženske so dobile vse politične pravice leta 1956, takrat ko je Naserjev režim državljane bolj ali manj oropal

aktivnosti« edino merodajno: količina blaga, porabljenega za obleko posamezne ženske. Triintrideset let boja za pravice žensk, protesti, zaporne kazni, izgoni, gladovne stavke in podobno – vse to se v »režimski« različici zgodovine egiptovskega ženskega gibanja zvede na eno samo dejanje: na to, da si je predsednica Huda Šaravi leta 1923 po vnitvi z mednarodne ženske konference v Rimu snela tančico z obraza. Še letos je to kot revolucijo predstavljal pisatelj Cherif Choubachy na svojem obisku v Ljubljani. Tudi zato je podoba Dorie Šafik nad trgom Tahrir tako pomembna.

svobode govora in delovanja (Badran 1996), zakon, ki je izboljšal njihov položaj v družbi, je sprejel Sadat, čigar politika odprtih vrat je ekonomsko še posebno prizadela ženske, v Mubarakovem času pa je bil usmerjevalno telo Nacionalni svet za ženske, katerega predsednica je bila Mubarakova žena Suzanne. Poleg tega so ženske po desetletjih boja za pariteto v političnem življenju razmeroma visoko zastopanost dosegle šele na parlamentarnih volitvah leta 2010 – na najbrž najbolj prirejenih in nepoštenih svobodnih volitvah v zgodovini sodobnega Egipta.

Ne glede na vse delo, ki so ga ženske opravile po letu 1952, in ne glede na to, da jim je tudi državni feminizem prinesel otipljive koristi, je pogosto puščal grenak priokus, saj so borke za pravice žensk velikokrat sodelovale z režimom, ki je sicer teptal človekove pravice na splošno.²⁴ A celo režimi so imeli, ko je prišlo do ženskih vprašanj, v praksi težave (in seveda pomanjkanje politične volje, a to je nekaj drugega): vsak poskus, s katerim so si prizadevali, da bi ženskam odstranili čim več ovir, je naletel na nasprotovanje konservativnejših krogov. Tako je trajalo vse do leta 2004, da so lahko Egipčanke, poročene s tujci, svoje državljanstvo prenesle na svoje otroke, do leta 2007, da so lahko postale sodnice, in šele leta 2011 so lahko kandidirale za predsednico države.

Naj za ponazoritev navedem samo dva pomembna primera, ki sta v zvezi z ženskimi vprašanji zaposlovala egiptovsko družbo v desetletju pred revolucijo: spremembo zakona o personalnem statusu, ki je ženskam omogočil ločitev na zahtevo brez navajanja razlogov (hkrati pa je urejal položaj družinskih sodišč, otrok v primeru ločitve in podobno), ki je bil po letih prizadevanj in diskusij sprejet poleti 2000, se je po sprejetju komaj obdržal, Mursijeva oblast pa ga je hotela v trenutku razveljaviti; in vprašanje nezakonskih otrok, ki ga je sprožil sodni primer, v katerem je Hind el-Hennawy svojega partnerja tožila, da bi priznal očetovstvo njune hčere.

Konec devetdesetih se je začelo krepiti gibanje, ki je zahtevalo, da se ženskam omogoči ločitev na zahtevo, ki bi bila hitra in neovrgljiva. Odzivi so bili, tako pred sprejetjem zakona o personalnem statusu januarja 2000 kakor tudi po njem, siloviti. Družba je bila znova na tem, da razpade. Kljub temu da so predlagatelj(i) zakona stvar utemeljili(e) kot možnost, ki jo predvideva vera, so nasprotniki zatrjevali, da gre zgolj za kaprice bogatašinj, ki so

²⁴ Če se omejimo le na države, ki so nastale iz nekdanjega Otomanskega imperija, so podobno pot pred Egipčankami prehodile Turkinje (gl. Frank 2014).

indoktrinirane z zahodno ideologijo – na podlagi tega ga je takoj po volitvah leta 2011 začela vlada Muslimanskih bratov izpodbijati.

A dnevno časopisje je konec minulega tisočletja prinašalo vedno nove zgodbe žensk, ki bi jim razveza zakona – in amandmaji k zakonu o personalnem statusu nasploh – omogočila mirno in dostojno življenje, in počasi se je javno mnenje začelo spreminjati; nikoli ni zares podpiralo pravice žensk do enostranske ločitve, vendar ji vsaj tako zelo sovražno ni bilo več.

Zakon, sprejet leta 2000, je teoretično omogočal, da bi ženska lahko dosegla ločitev v šestih mesecih. A podatki s sodišč kažejo, da se v praksi pojavljajo hude težave oziroma so se v prvih letih po njegovem sprejetju, vsaj do dopolnitev leta 2004. Kljub spremembam javnega mnenja in premikom v družbi se je izkazalo, da ne sodniki ne družba ločitvi *khul* niso zares naklonjeni.

Khul je razveza zakona, ki jo ženska lahko zahteva, ne da bi za to potrebovala razloge, vse, kar mora storiti, je, da se odpove finančnim pravicam. Žal v praksi nihče prav dobro ne ve, kaj natančno to pomeni (Sonnenveld 2010), in dejansko lahko ločitev brez krivde ženske finančno precej udari po žepu.

Poročna pogodba, sestavljena v skladu z islamskim pravom, načeloma sicer natančno določa finančne pravice in dolžnosti vsakega od zakoncev, a v praksi se pogosto zgodi, da so pogodbe sestavljene precej ohlapno. Težava, na katero so naleteli odvetniki pri ločitvah *khul*, je naslednja: odpoved finančnim pravicam pomeni, da mora žena vrniti »nevestnino« (*mahr* oz. *sidiq*) – torej denar, ki ji ga je mož namenil ob poroki kot varščino za primer razveze. Pogosto pa se zgodi, da znesek, zabeležen v pogodbi, ni nikoli izplačan v celoti (oziroma je bil že davno porabljen za nakup opreme ali kratko malo za preživetje), ženska pa ga mora kljub temu vrniti, do preživnine pa po zakonu nima pravice. Tako so pogoste domneve, da je mož tovrstno ločitev izsilil, ker je zanj finančno ugodnejša (Sonnenveld 2010).

A prav tako pogosto se je izkazalo, da načelo *khul* za dosego razveze zakona uporabljajo ženske, ki so finančno popolnoma na koncu, ker je to edina možnost, da si v doglednem času uredijo življenje – ženske, ki so jih možje zapustili in ne prispevajo v družinski proračun, ženske, ki jih možje trpinčijo, in podobno. Zgodbe, ki so bile v času okoli sprejemanja zakona objavljene v medijih, so dale slutiti, da bodo ne glede na očitke, da je zakon pisan na kožo razvajenim bogatašinj, imele od njega največjo korist prav revne ženske.

Prvih pet let po sprejemu zakona je sicer kazalo, da zares bistvenih sprememb v položaju žensk ni prinesel, potem pa so se poročila o njem nekako umaknila v ozadje. To lahko pomeni, da v resnici ne deluje, kakor bi moral, lahko pa ravno nasprotno – in da je postal tako običajen, da se javnost z njim ne ukvarja več. Glede na prizadevanja vlade Muslimanskih bratov po volitvah leta 2011 je sicer bolj verjetno prvo kot drugo, vendar zakon vsaj na papirju še vedno obstaja in vsaj načeloma ščiti ženske in njihove otroke v primeru nevzdržne zakonske zveze.

Drug primer, ki je v javnost izstrelil »žensko vprašanje« (to v resnici zadeva celotno družbo, vendar se o njem zaradi spoštovanja morale in tradicionalnih vrednot razen z neodobravanjem sploh ne govori), je osvetlil vprašanja tako imenovanega skrivnega zakona in nezakonskih otrok, posledično pa tudi položaja žensk kot enakopravnih državljanek, ki lahko kot matere, četudi nezakonske, svojim otrokom zagotovijo identiteto. (Primer, ki so mu Egipčani sledili podobno zavzeto, kakor bi sledili zares napeti ramadanski nadaljevanji, se je odvijal tik po sprejetju že omenjenega zakona, s katerim so Egipčanke, poročene s tujci, končno lahko na svoje otroke prenesle državljanstvo. To je bilo, posebno za tiste mešane družine, ki so živele v Egiptu, izjemnega pomena, saj je državljanstvo ključ za dostop do javnih storitev.)

Leta 2005 je v Egiptu odjeknil sodni proces, kakršnega v državi še ni bilo nikoli (pa tudi drugod v arabskem svetu ne): Hind el-Hennawy, sedemindvajsetletna kostumografka, je za očetovstvo tožila igralca Ahmeda el-Fishawyja, s katerim je bila, kakor je trdila sama, skrivaj poročena, on pa je to zanikal (Stratton 2008). Ko je zanosila, je vzel papirje, da bo zakon uradno registriral, potem pa z njimi izginil. Namesto da bi naredila splav in molčala,²⁵ se je Hind odločila, da bo rodila in od Fishawyja zahtevala, naj otroka prizna. Premagati je morala

²⁵ Utečen postopek pri tovrstnih primerih je bil navadno splav, rekonstrukcija himna in nagla poroka z mnogo starejšim moškim. Himenoplastika je bila tema številnih debat in tudi ena od zgodb v filmu *Moje življenje, moja strast* (r. Magdi Ahmad Ali 1996) – tema je bila na prelomu tisočletja tako žgoča in operacija očitno tako pogosta, da jo je celo Dar el-Ifta (neke vrste urad za islamsko pravo in izobraževanje; v islamskem svetu velja egiptovska Dar el-Ifta za najbolj kompetentno pri izdajanju verskih mnenj, tako imenovanih fatv) označila za dopustno. Profesorica islamskega prava Suad Salih je leta 2007 izjavila, da bi morala biti himenoplastika legalna in dostopna ne samo za žrtve posilstva, ampak za vse ženske, ki so imele spolne odnose pred poroko in se kesajo. Podprl jo je tudi veliki mufti Ali Goma, in sicer z izjavo, da je kesanje stvar, ki je med žensko in bogom; šejk Khaled el-Guindy pa je šel še dlje in za časopis *Daily Star* izjavil, da himenoplastika izravnava pogoje – konec koncev moški ne more predložiti dokaza, da je devičnik, čemu torej tak dokaz zahtevamo od ženske (Wynn 2014).

neskončno število ovir in zmogla je le zato, ker prihaja iz premožne družine, ki jo je po začetnem šoku podprla.

Prvo, s čimer se je morala spopasti po porodu, je bilo to, da za hčer, ker je bila nezakonska, ni mogla dobiti rojstnega lista. Lina torej uradno ni obstajala. V nekem intervjuju je Hind el-Hennawy izjavila, da jo je bilo najbolj strah, da bodo deklico ugrabili, saj ni imela nobenega dokaza, da zares obstaja (Stratton 2008). Brez rojstnega lista Lina tudi ne bi imela pravice do osnovnega zdravstvenega varstva, brezplačnega šolstva in drugih državljskih pravic.

Ker pa je Hind el-Hennawy vztrajala, se je sodišče odločilo za nekaj nezaslišanega: od el-Fishawyja je zahtevalo, naj odda vzorec DNK za analizo (MacFarquhar 2005). A četudi je analiza pokazala, da je el-Fishawy zares Linin oče, je bila potrebna še ena sodba, s katero so ga prisilili, da otroka prizna (Rashed 2006). Precedenčni primer za priznanje otroka na podlagi preiskave DNK v Egiptu do takrat namreč ni obstajal.

Odločitev Hind el-Hennawy, da se upre družbenim normam, je tako olajšala življenje številnim nezakonskim materam in njihovim otrokom. Poleg tega so leta 2008 sprejeti amandmaji zakona o otrocih iz leta 1996 (Law no. 126 of 2008) nezakonskim materam omogočili, da za svoje otroke pridobijo rojstni list, potem pa vložijo tožbo za ugotavljanje očetovstva, če je ta potrebna. Postopek še vedno ni avtomatičen in veliko je odvisno od diskrecijske pravice sodnika, ki zadevo obravnava, poleg tega je mogoče postopke zelo zavlačevati.

4.3.1 Opolnomočenje v virtualnem svetu

Opisana primera sta znamenje, da so se ženska vprašanja sicer obravnavala v javnosti, vendar je bila taka obravnava sporadična in le redko je šla v smer, ki je ženskam dejansko prinesla izboljšanje statusa. Tipičen primer je vprašanje spolnega nadlegovanja, o katerem govorim v razdelku o blogerjih – vendar se tam ne konča, saj se po kratki liminalni fazi – utopični fazi – dni na Tahrirju že v noči Mubarakovega odstopa z vso silo vrne na egiptovske ulice.

Intersekcionalnost je za Egiptčanke resničnost: od sredine 19. stoletja se egiptovske feministke in njihovi zavezniki ubadajo z vprašanji kolonialne oblasti, naroda, vere, razreda in rase. Zadnje desetletje pred revolucijo je s pomočjo spletne skupnosti v ospredje prineslo tudi vprašanja razmerja posameznic, ne le organiziranih gibanj, do omenjenih konceptov.

Zato je bil, če pustimo revolucijo ob strani, za ženske prihod virtualnega sveta deloma še precej bolj prelomen kakor za moške. Razloga za to sta vsaj dva. Prvi je relativna anonimnost,

v kateri so lahko razvijale teme, o katerih se v javnosti sicer ni govorilo, drugi je možnost, da teme, ki jih prej kratko malo niso obravnavali, sploh postanejo javne (in se, kakor v komentarjih z olajšanjem pišejo ženske, izkažejo za precej bolj pogoste, kakor so se zdele prej).

Ker so mlade ženske stale na razpotju, s katerega se s pomočjo tradicionalnih oblik boja za pravice niso mogle ali hotele rešiti, so temu dodale virtualni prostor kot prostor opolnomočenja. Skupaj s svojo generacijo so tako vzpostavile, če si izposodim Andersonov izraz, neke vrste *zamišljeno skupnost* (Anderson 2007) in jo razvijale, dokler ni bila zrela, da se vrne na ulico, od koder je prišla, in se ne začne še z dodatnimi sredstvi boriti, da bi postala enakopraven del širše, vendar prav tako zamišljene skupnosti, torej egiptovskega naroda.

4.3.2 Mlade ženske in splet

Kakor je razvidno iz poglavja o skupini blogerjev, je bilo njihovo število majhno in v začetku ni bilo mogoče določiti, koliko, če sploh kaj, vpliva bodo imeli. A četudi v zgodnjih člankih (Al Malky 2007) tudi sami blogerji izražajo dvom o svojem vplivu, je »velikost občinstva včasih manj pomembna kakor kakovost in narava občinstva, ki ga dosežemo« (J. Anderson v Radsch 2012). Odstotek žensk v tej skupini je bil presenetljivo visok: Courtney Radsch v svoji raziskavi egiptovske blogosfere ugotavlja, da je bilo v prvih letih razmerje med spoloma precej uravnoteženo, vendar pa se je porušilo v prid moških, takoj ko so se v arabskem spletu pojavila družabna omrežja (prav tam). Arab Social Media Report to pripisuje družbenim normam, Radsch pa je prepričana, da gre prej za tehnološko nepismenost in nedostopnost omrežij – oboje je pri ženskah precej pogostejše. Njene ugotovitve podpirajo intervjuji, ki jih je z uporabnicami spleta opravila Linda Herrera za svojo raziskavo, saj v njih niti blogerke niti uporabnice spletnih omrežij ali še prej forumov in klepetalnic niso govorile o kulturnih restrikcijah (Herrera 2014).

To, da je bila uporaba mobilne telefonije in računalniško podprtih komunikacij deloma subverzivno dejanje, je sicer res: morda se marsikdo tega niti ni zavedal, a stopnja nadzora nad posamezniki se je s preprosto možnostjo mobilnega klica ali kratkega sporočila bistveno zmanjšala.²⁶ Kljub temu je najbrž pretirano trditi, da je uporaba tehnologije za ženske

²⁶ Če povem še bolj plastično: konec devetdesetih minulega stoletja je bil najmodernejši hit tehnologije, ki si ga je lahko povprečen Egipčan privoščil, javna telefonska govorilnica na kartice. Veliko stanovanj je bilo namreč brez telefona ali pa so imeli tako imenovane »dvojčke«. In celo tisti, ki so telefon imeli, so imeli pogosto linijo, s katere se ni dalo klicati medkrajevno, ampak samo znotraj iste omrežne skupine. Mobilni telefoni so na neki

kulturno pogojena. Konec koncev je prav v konservativnejših krogih v zvezi s tehnologijo prišlo do zanimivega pojava: posebej pri premožnejših je prihod televangelistov, kakršen je bil Amr Khaled, spodbudil uporabo tehnologije, saj je to gonilo napredka, in tako vplival na opolnomočenje Arabcev v primerjavi z Zahodom. To seveda ni bila edina spodbuda (konec koncev so se egiptovski starši zavedali, da bodo svojim otrokom močno olajšali življenje, če jim bodo omogočili dostop do tehnologije; tveganje je pač tveganje), je pa pomagalo.

Tako ni presenetljivo, da se je blogosfera iz majhne skupine računalniških zanesenjakov kmalu razširila tudi v druge skupine – zelo dobro so se organizirale ženske, ki so bile ideološko blizu islamističnim skupinam, in to kljub temu, da se je uradna doktrina Muslimanskih bratov ogradila od uporabe spletne tehnologije. To je le še poudarilo razkorak, ki je vladal med rigidno strukturo Bratov in mlajšimi člani/-cami in simpatizerji/simpatizerkami, ki so bili, tako kakor njihovi vrstniki in vrstnice na sekularni strani, bistveno bolj pripravljeni podati roko prek ideoloških ločnic (El Houdaiby 2012).

Ženske, združene v spletno skupino *Vse smo Laila* (ki je ime dobila po liku iz romana *Odprta vrata* Latife el-Zayat), so se spraševale o položaju žensk v arabskem svetu, pravicah, ki jih imajo, pisale so literaturo in spodbujale druge, naj se jim pridružijo. Iniciativa je pritegnila nekaj ducatov blogerk, med njimi tudi tako znane, kakor je Mona Seif – poznamo jo predvsem kot vodjo kampanje »Ne vojaškim procesom«, ki se bori proti vojaškim procesom za civiliste. (Žal je Mona znana tudi po tem, da sta njena brat in sestra, Alaa Abdel Fattah in Sanaa Seif, zaradi svojega aktivizma oba v zaporu.)

Zamišljena skupnost, ki so jo na podlagi aktivizma iz prvih let tega tisočletja ustvarile v resničnem življenju, se je nadaljevala in rastle na spletu, dokler ni bil čas, da gre spet nazaj na ulico.

4.3.3 Zasebno in politično

Če so moški večinoma pisali o politiki in le redko o tem, kako ta vpliva na zasebno življenje (izjema sta Manal in Alaa), je bilo pri ženskah to bolj enakomerno porazdeljeno. Veliko več blogov je bilo osebne narave, precej je bilo takih, ki so se ukvarjali tudi z literaturo – ali z izvirnim pisanjem ali z literarno (in včasih filmsko) kritiko. Celo daleč najbolj znani in brani »politični« blogerki Baheyya in Zeinobia sta pogosto objavljali (težko pričakovane) kritike.

točki postali nujnost, njihova uporaba pa je spodbujala nadzor, ki ga je do takrat okolica imela nad posameznikovimi komunikacijami.

A glede na povedano je najbrž jasno, da ko v Egiptu pride do žensk, ni nobena stvar zares zasebna. Vprašanja identitete in telesa (Kdo sem? Kje so meje moje svobode? Kakšno mesto zasedam v družbi? Kako lahko rastem, ne da bi bila pri tem v nevarnosti, da me obtožijo, kako zanikam svojo identiteto in zametujem svojo čast?) so bila navzoča vsepovsod in so sprožala zanimive razprave. Razprave, ki so bile iz javnega prostora pregnane kot »nepomembne«, vendar so se dotikale življenj tako rekoč vseh.

Zato ni nič čudnega, da je blog *Hočem se poročiti*, ki se je v egiptovski blogosferi pojavil leta 2006, povzročil pravi mali vihar – tako navdušenja kakor ogorčenja. V njem (takrat) anonimna blogerka, ki se je podpisovala kot Bodoča nevesta, opisuje svoje zgage in nezgode pri iskanju primernega ženina. Blog je bil pisan v pogovorni arabščini in brali so ga vsi. (Iz njega sta potem nastali knjiga in nadaljevanka.) Presenetljivo za širšo javnost je bilo, da Nevesta ni bila dekle iz običajnega kroga blogerjev, torej kairskega ali aleksandrijskega višjega srednjega razreda, ampak farmacevtka, zaposlena v lekarni, s po muslimanskih predpisih zakritimi lasmi, živel pa je v mestu Mahala el-Kubra v delti Nila, in ji tako ni bilo mogoče očitati, da je zaradi prevzemanja tujih vrednot izgubila stik z realnostjo. Bila je čisto navadno egiptovsko dekle, kakršnih je na milijone. Samo sebe je opisala kot »glas žensk med 15 in 35, ki v življenju očitno nimajo drugega dela in cilja, kakor da si najdejo moža« (Abdel Aal 2012).

Avtorica je postala prava anonimna zvezda (Yaqoob 2011). Njeno pisanje je zabavno, a dejanska dodana vrednost bloga je, da je predstavljal življenje nepremožnega, nepriviligiranega sloja prebivalstva, poleg tega pa je to počel skozi oči (in tipkovnico) povprečne mlade ženske. Njene dogodivščine v zvezi z iskanjem ženina sarkastično povzemajo tako rekoč vse, kar sem v tej nalogi o položaju žensk že povedala. In ker je šla vsaka Egipčanka (pa seveda tudi Egipčan) vsaj enkrat skozi torturo, imenovano gawwaz el saloona (zakon iz sprejemnice), torej skozi mučni ritual (bolj ali manj zaželene) snubitve, so imele o Nevesti vse svoje mnenje. Imele so ga tudi o družbi, v kateri živijo, vendar ga je bilo lažje izraziti v obliki komentarja na zabavnem blogu.

Druga znana blogerka, Nadia El-Awady, novinarka, ki piše o znanosti, in mati štirih otrok, je podobno kakor Ghada Abdel Aal komentatorkam vseh starosti in ideologij ponudila prostor za razpravo. Njena pot od aktivistke islamistične skupine v študentskih letih in mlade žene in matere, ki se je, sledeč tradiciji, odločila, da bo zaradi družine svojo kariero zamenjala za táko, ki ji bo omogočila, da bo več časa preživela z otroki, je bila dovolj privlačna, da si je

ustvarila krog bralcev. Identiteta, ki jo po mnenju egiptovskih oblasti določa – je hči egiptovskega očeta in ameriške matere – jo je pripravila do tega, da je zavrnila amandmaje k egiptovski ustavi leta 2011 (El-Awady 2011). Njen blog je platforma za ženske vseh starosti, ki se sprašujejo o svojem mestu v egiptovski, arabski in muslimanski družbi.

Tako kakor se delavska vprašanja ne dotikajo zgolj delavcev in nevladne organizacije za pomoč žrtvam nasilja ne rešujejo zgolj težav neposrednih žrtev, tako se tudi razprave, ki so se sprožile o ženskih vprašanjih, niso dotikale zgolj žensk, ampak vseh. Vprašanja identitete, interseksionalnosti, pravic, dolžnosti in odgovornosti, ki so jih postavljale ženske, so prav tako kakor zanje veljala za celotno družbo.

Ker so bila ženska vprašanja leta peskovnik režima, se jim je večina na široko izogibala, javne razprave, ki ne bi bila povezana s to ali ono javno ustanovo, pa tako rekoč ni bilo. Nova družbena gibanja so to spremenila in ženske privabila v razpravo – spletne platforme pa so prostor zanjo razširile tudi na tiste, ki v javnem prostoru niso hotele sodelovati ali pa do njega niso imele dostopa.

Že iz poglavij o politični organizaciji in delavskem boju, še posebej pa o nevladnih organizacijah je razvidno, da ženske pri opozicijskih in novih družbenih gibanjih niso bile zgolj opazovalke, bile so aktivne udeležanke, četudi jih je bilo malo. Številke trdijo, da je bilo udeleženk protestov v začetku tisočletja okoli 10 %, potem pa je njihov delež vztrajno rasel in se v osemnajstih dneh egiptovske revolucije povzpел na 40–50 % (Radsch 2012).

In zahtevale so, da jih obravnavajo resno. Če so lahko žrtve sistema, so lahko tudi njegove sooblikovalke.

4.4 Povezave s tujino

Veliko očitkov so morali mladi požreti zaradi svojih stikov s kolegi po svetu. Obtožbe, da je bila revolucija dejansko delo zahodnih diplomacij in obveščevalnih služb, katerih cilj je bil destabilizacija režima in posledično države in regije, mladi pa zgolj marionete, so se začele v trenutku, ko je bilo jasno, da se dogaja nekaj nepredvidenega: da je poziv k protestom, na katerih so organizatorji kakor običajno pričakovali nekaj tisoč, morda nekaj deset tisoč ljudi, slišalo mnogo več državljanov, kakor se je najprej zdelo.

Tovrstne obtožbe niso v egiptovski zgodovini nič novega: tega, da so nahujskani in vodeni iz tujine, so bili v preteklosti obtoženi borci za delavske pravice, feministke, aktivisti za pravice otrok, ki živijo na ulici, pripadniki Muslimanskih bratov, neodvisni sodniki, univerzitetni

profesorji, ki se niso hoteli ukloniti trenutnim uradnim domislicam. Obtožbe o tuji roki so letele z vseh strani: vsak politični nasprotnik je bil potencialni agent tujine in nobenega zagotovila ni bilo, da se današnji junak ne bo jutri spremenil v marioneto Zahoda.

Poleg tega, da so morali zavračati neposredne in posredne obtožbe, so se morali aktivisti boriti tudi z dvomom: dvom je bil morda na videz manj nevaren, vendar dolgoročno enako škodljiv. Gre namreč za dvom, ali so Egipčani sposobni sami, brez tujih vzorov (ali celo vodij), izpeljati vstajo proti diktatorskemu režimu.

Neposredne obtožbe so ljudi spravile v zapor – po Mubarakovem padcu so vse tri vlade (torej vmesna Vrhovnega odbora vojaških sil, Muslimanskih bratov in el-Sisijeva) v zapor spravile več oporečnikov kakor Mubarakov režim in vnema še ne pojenja (Amnesty International 2015).

Dvom o avtentičnosti revolucije in iskanje navdiha, ki se je začelo takoj, ko se je izkazalo, da zadeva ne bo zgolj ena od demonstracij, »na kateri nas bodo po desetih minutah aretirali«, ali taka, na kateri se bo pojavilo nekaj deset ljudi, kakršne so bile demonstracije, ki jih je leta 2010 opisovala Sarah Carr (2010b): »Tam je bilo približno dvajset ljudi, na katere se je nemudoma spustila skupina uniformiranih policistov in packov v civilu. 'Dogovorjeno' je bilo, da bodo protestniki (med katerimi niso bili vsi običajni aktivisti, navzoči na skoraj vseh demonstracijah, in med katerimi je bil tudi otrok) odšli v skupinah po tri, kar se je tudi zgodilo.«

Dokler so bili protesti majhni in brez takojšnjega vidnega uspeha, se ni nihče kaj dosti spraševal, kdo bi utegnil vplivati na protestnike. Seveda so imeli aktivisti stike s tujimi kolegi – in določene organizacije se sponzorirale posamezne dejavnosti, ki so jih izvajali aktivisti, ali delavnice, na katerih so sodelovali, konference, na katere so bili povabljeni, in podobno. Poskusov vmešavanja tajnih služb ni mogoče izključiti, nerodnih poskusov tujih diplomacij pa je bilo toliko in so tako dobro dokumentirani, da jih nima smisla poskušati zanikati. A temu je bilo kar nenadoma pripisano vse preveč pomena: to je hote ali nehote zmanjšalo pomen dolgoletnega dela lokalnih aktivistov in postavilo pod vprašaj tudi nekatere od njihovih zahtev.²⁷

²⁷ Moja izkušnja iz pogovorov v Sloveniji je bila, da je bilo treba precej pojasnjevati, da klic *madaniya*, *madaniya* (civilna oz. sekularna), ki so ga na protestih skandirali protestniki kot odgovor na to, kakšno državo hočejo, ni nujno posledica zahodnega imperializma.

Vendar je nujno razlikovati vrste stikov: eno je poznavanje dogodkov po svetu in seznanjanje z misleci in literaturo, drugo je sodelovanje v nacionalnih ali internacionalnih programih, ki si prizadevajo za človekove in državljanske pravice. Sodelovanje z obveščevalnimi službami zaradi lastne koristi je nekaj tretjega.

A zdi se, da je v primeru razlag egiptovske revolucije prvi del – pravica do izobrazbe, spoznavanja in sledenja trenutnim smernicam na področju človekovih in državljanskih pravic – popolnoma umanjkal, druga dva pa sta se spojila v eno. To drži tako za vsak trenutni režim kakor za kritike, ki so prihajale s prav tega Zahoda, katerega agentje naj bi revolucionarji bili.

Tovrstno razmišljanje je problematično iz vsaj dveh razlogov: najprej spravlja v nevarnost aktiviste na terenu. Vrsta tistih, ki so plačali visoko ceno za svoje delovanje, se daljša (Amnesty International 2015). V času histerije zaradi tuje roke je sumljiv prav vsak. Drugi razlog je prav tako problematičen: predpostavlja namreč, da lokalno prebivalstvo ni sposobno prepoznati, kaj potrebuje in kako naj do tega pride. To pa je spet sumljivo blizu orientalizmu, kakor ga definira Said (1996), subalternom, kakor jih definira Spivak (1988), in »belim maskam« iz Fanonove analize tega, kako se zavest koloniziranega vzpostavi skozi poskus približanja kulturi kolonizatorja (Fanon 1967).

Še enkrat: to ne pomeni, da sodelovanja s tujimi kolegi, mednarodnimi organizacijami in ustanovami ni, prav tako ne pomeni, da ni (poskusov) tujega vmešavanja. Zgodovina Bližnjega vzhoda po drugi svetovni vojni je tudi zgodovina bolj ali manj prikritega vmešavanja velikih sil v lokalno politiko, najsi je šlo za nadzor nad nafto (Iran 1953) ali prometnimi potmi (Egipt 1956); s tega stališča je razumljivo, da je sodelovanje s tujino pogosto sprejeto z nezaupanjem.

Morda bi se bilo pri tem dobro vprašati, kaj bi »tuja roka« z destabilizacijo regije pridobila. Vsaj Egipt je bil vzoren učenec mednarodnih denarnih ustanov in eden od razlogov za vstajo je bil upor proti korupciji, ki so jo povzročile neoliberalne reforme in za katere je bilo videti, da se bodo pod vodstvom Gamala Mubaraka, če bi do tega prišlo, še nadaljevale.

Kakor bom pokazala v nadaljevanju, so poskusi vplivanja na opozicijo in aktiviste seveda bili, ni pa povsem jasno, kakšen učinek so imeli – zahodne sile so na Egipt vplivale preko drugih vzvodov, ne preko revolucionarjev in nevladnih organizacij.²⁸ Spet se pokaže, da je bistveno,

²⁸ Tukaj je treba morda pojasniti, zakaj nenehno govorimo o »zahodnih silah«: drži, da so se te najbolj vmešavale v egiptovsko politiko in gospodarstvo. Odnosi s Sovjetsko zvezo in njeno naslednico Rusijo so bili precej časa

kdo analizira situacijo, pa seveda tudi kdaj: egiptovski analitiki so tujemu vmešavanju posvečali le malo pozornosti, zahodni več. Pregled komentarjev in analiz pokaže še, da bolj kot se dogodek (v tem primeru revolucija) odmika, manj je govora o tujem vmešavanju.

A takoj po revoluciji ni bilo nobeno presenečenje, da so bili njeni ključni voditelji obtoženi sodelovanja s tujino (in mnogi žal tudi obsojeni). Poleg Kifaje, ki je bila že leta dežurni krivec za tuja vmešavanja, je največ kritik letelo na različne skupine mladih: na gibanje 6. april in njegovega ustanovitelja Ahmeda Maherja, na enega od administratorjev skupine *Vsi smo Khaled Said* Waela Ghoneima in celo na Revolucionarne socialiste, ki so veljali za skrajne levičarje (četudi so bili ti v zgodnjih fazah revolucije navadno obtoženi zgolj sodelovanja z buržujskimi strankami in so šele po prevratu 2013 prišli na seznam) (Lantier in Stern 2011; HRW 2014).

Težava ni v tem, da se govori o vplivih – vplivi so seveda bili, konec koncev Egipčani ne živijo v vakuumu – in iskanje navdiha za svoje življenje in delo je popolnoma legitimen proces. Težava je, da se zasluge za samo idejo o revoluciji in njeni izvedbi pripisuje enemu samemu viru – ki je seveda z Zahoda.

V primeru Egipta in gibanja 6. april je navdih za revolucijo po mnenju predvsem ameriških in britanskih medijev postal ameriški politolog Gene Sharp s svojo knjigo *Od diktature k demokraciji* (Kirkpatrick in Sanger 2011). Kako natančno se je zgodilo, da je avtor enega od besedil, ki so jih aktivisti brali, postal človek, »ki mu pripisujejo zasluge za strategijo, ki je spodnesla egiptovsko vlado« (Arrow 2011), lahko samo ugibamo. Seveda drži, da je vodstvo gibanja 6. april Sharpovo knjigo poznalo – odlomki iz nje so krožili v prevodu in dejansko so člani uporabljali nekatere od v njej opisanih taktik. A trditi, da je bila to edina strategija ali da je Gene Sharp glavni navdih za mlade aktiviste, je napačno. Prvič: tehnike, ki jih Sharp predstavlja, seveda niso nove. Oporočniki so jih uporabljali že desetletja preden je nastala njegova knjiga, in celo njegov osnovni priročnik iz leta 1973 poudarja, da so to zgolj tehnike, ki so bile že preverjeno uspešne (ali vsaj delno uspešne). Zakaj je torej prišlo do tega, da se je njegovo ime pojavljalo povsod? Povedati je treba, da se ta teorija pojavljala skoraj izključno v

zelo slabi, saj je Sadat v želji po odpiranju na Zahod pretrgal stike z nekdanjo zaveznico. Kar zadeva Kitajsko, so se gospodarske vezi oblikovale počasi; Mubarak si je zelo prizadeval zanje, vendar mu ni šlo dobro. Pač pa je veliki met prav v začetku tega leta uspel predsedniku el-Sisiju: podpisan je bil sporazum o Kitajski pomoči v vrednosti 54 milijard ameriških dolarjev, in sicer v obliki kreditov in bančnih garancij, obsegal pa bo razvoj »novega Kaira«, torej nepremičnine in gradnjo, kar je konsistentno s kitajskimi naložbami v drugih delih Afrike, žal pa tudi s tistim delom egiptovskega gospodarstva, kjer korupcija najbolj cveti.

zahodnih medijih. (Pozneje so jo povzeli nekateri lokalni, vendar so hitro pozabili nanjo. Dogodki so se odvijali prehitro in odpora na egiptovskih ulicah ne bi mogli ravno opisati kot nenasilnega.) Prvi jo je lansiral *New York Times*, vendar je bilo v začetku Sharpovo ime omenjeno zgolj v kombinaciji z drugimi. A pozneje so mediji to teorijo napihnilo preko vsake mere. Ideja o človeku, ki mu »pripisujejo zasluge«, se je v celoti najbrž prvič razkrila na spletni strani britanskega BBC – tam je sicer pošteno pisalo, da je avtor domala hagiografskega zapisa Ruaridh Arrow, režiser dokumentarca o Genu Sharpu, tako da je mogoče njegovo intervencijo imeti za nekoliko pristransko, vendar so tisti, ki so novico povzemali, to navadno »pozabili« omeniti. Zakaj so zahodni mediji to teorijo tako pograbili? Asad Abu Khalil je nekaj dni za prvim člankom v NYT pojasnil, da zahodni novinarji »iščejo 'Lawrencea Arabskega', da bi razložili uspeh Egipčanov v kolonialističnem poskusu, da bi Egipčanom zasluge odrekli« (Gay Stolberg 2011).

Nekateri organizatorji demonstracij so, če ponovim, Sharpovo delo poznali. Prav tako drži, da je nekaj članov gibanja 6. april odpotovalo v Beograd na delavnice, ki jih je organizirala organizacija CANVAS, in so potem podobne delavnice organizirali tudi sami. (Res je tudi, da so bili odlomki Sharpovega traktata objavljeni na spletni strani Muslimanskih bratov – četudi je ta novica znana, je zahodni mediji ne propagirajo tako zelo.) A v morju protestnikov, ki so se demonstracijam pridružili takoj v začetku, je bila takih le peščica.

Skoraj z gotovostjo bi lahko trdili, da je bilo med protestniki bistveno več ljudi, ki bi se strinjali z mnenjem Hossama el Hamalawyja:

A skozi vse gospodarske težave je bil Mubarakov klientelizem do Izraela in ZDA še dodaten eksplozivni faktor. Ne le da je bila Mubarakova zunanja politika osovražena in prezirana, vedno smo tudi vlekli vzporednice med položajem egiptovskega ljudstva in njegovih palestinskih bratov in sester. To je bil pomemben vir navdiha, ne pa Gene Sharp, čigar ime sem prvič v življenju slišal šele februarja, ko smo že zrušili Mubaraka, in ki mu NYT, ki nima pojma, idiotsko pripisuje zasluge za našo vstajo. In celo vodje socialnih protestov, ki so se borili za delavske pravice, so bili eni od najbolj zagrizenih podpornikov Palestine (Hamalawy 2011b).

Dejansko je res, da lokalni aktivisti in analitiki, pozneje tudi tuji analitiki, Sharpovemu vplivu pripisujejo bistveno manj teže kakor začetni zapisi:

Progresivnim egiptovskim intelektualcem se je zdela ta legenda o z Zahoda podprti srbski inspiraciji za njihov masovno ljudsko mobilizacijo žaljiva. Obstajal je celo šaljev hashtag na

twitterju #genesharptaughtme ... Nikoli nisem slišala nobenega namiga o evro-ameriškem spodbujanju pri tunizijski vstaji, ki je začela celotno »arabsko pomlad«, ali jemenskem protestnem gibanju niti za tuje spodbujanje delavskih stavk, zasedb in 'paralelnih revolucij', ki so Egipt in regijo pretresale že nekaj let. Sharpa in CANVAS bi bilo mogoče kvečjemu prišteti med nabor navdihov, ki vključujejo tudi Cheja Guevaro, Nelsona Mandelo, palestinski intifadi, ameriško gibanje za državljsanske pravice, Mahatmo Gandija, Pariško komuno, Frantza Fanona, *Bitko za Alžir* in avtohtone regionalne, nacionalne in lokalne kulturne simbole, slogane in predstave (Carapico 2013).

V zvezi s tujimi vplivi je precej bolj zlovesče omenjanje ameriškega zunanjega ministrstva in njegovega programa kiberdiplomacije in v praksi oblikovanega gibanja Alliance of Youth Movements (AYM), kjer naj bi se kalili tudi člani gibanja 6. april. Program kiberdiplomacije so si zamislili leta 2008 (Herrera 2014, 2. poglavje): pomagal naj bi tehnološko podkovanim disidentom v nedemokratskih državah, za katere je mogoče domnevati, da so naklonjeni ameriškim političnim strategijam (prav tam).

S tem se je navadna diplomacija znašla v nekoliko neprijetnem položaju, saj so bili ti disidenti v prijateljskih diktatorskih režimih, od katerih imajo velike koristi orožarski lobiji. Poleg tega je bila kiberdiplomacija izrazito paternalistično postavljena: že sam način, kako je bil sistem predstavljen, je kazal na to, da potencialnih disidentov, ki naj bi jim pomagal, nima ravno za enakovredne partnerje. In četudi so disidenti uporabljali določene platforme, ki so se razvile znotraj AYM (predvidevamo, da so jih uporabljali in da njihove nejasne izjave o tem, kako jim je pomagalo, da so se srečali s kolegi z vsega sveta, niso bile kratko malo del najosnovnejšega bontona), ni posebej oprijemljivih dokazov, da so te platforme bistveno vplivale na potek dogodkov.

Poleg tega je raziskava pokazala, da je bil vsaj v Egiptu celoten sistem vzpostavljen, ljudje pa izurjeni, veliko preden so si ameriški strategji v sodelovanju s tehnološkimi, računalniškimi in marketinškimi guruji zamislili strategijo platforme za kiberdisidente.

A povezave je treba vseeno omeniti: State Department je bil prek Jareda Cohena povezan s spletnim velikanom Googlom (pri katerem je delal tudi Wael Ghoneim, eden od administratorjev spletne strani *Vsi smo Haled Said*) in oba sta imela s kiberdiplomacijo velike načrte. Vendar je z današnjega stališča vse skupaj videti precej neuspešno – če so bili cilji seveda taki, za kakršne so jih predstavljali.

Povezava, o kateri se govori, je bila predvsem ta, da se je član gibanja 6. april udeležil srečanja Alliance of Youth Movements v New Yorku leta 2008,²⁹ kar naj bi bil dokaz, da za revolucijo stojijo ZDA. Depeše ameriškega veleposlaništva sicer omenjajo enega člana, ki je odpotoval na konferenco, vendar ga kot »ustanovnega člana« omenjajo le one in tisti, ki jih citirajo. Treba je vedeti, da je pri horizontalno organiziranih gibanjih, kar je 6. april leta 2008 zagotovo bilo, težko govoriti o »voditeljih« (Herrera 2014) in da ga drugi viri – ali člani – sploh ne omenjajo.

V zvezi z depešami,³⁰ ki naj bi bistveno vplivale na potek revolucije (kakor se je v parodiji na reklamo za MasterCard hvalil ustanovitelj Wikileaks (Skubic 2011b)), poleg tega pa naj bi razkrivale stike med oporečniki in ameriško vlado, je morda vredno omeniti, da ne v tistih, ki so bile objavljene decembra 2010, ne v katerih drugih, ki so dostopne, ni bilo nič takega, česar ljudje ne bi vedeli.

V depešah je veliko govora o »kontaktih«, a večina je precej neobveznih (vabilo na večerjo, vabilo na pogovor, pogovor, kontakt ambasade nam je povedal ...), saj analiza dogajanja ni pokazala, da bi ameriška politika na omenjene ljudi (ki so seveda vsi bili del opozicije) bistveno vplivala. Koliko je še neobjavljenih depeš, seveda ne vemo, s precejšnjo gotovostjo pa lahko trdimo, da večina tistih, ki so bile objavljene, na potek revolucije ni imela posebnega vpliva, ljudje, ki se v njih pojavljajo z imeni in priimki, pa svojih stikov z veleposlaništvom niso nikoli skrivali niti ne kaže, da bi jim ti stiki zameglili pogled na lastno državo ali na politiko ZDA na Bližnjem vzhodu na sploh.

Edini stik, ki ga je tukaj morda res treba omeniti in bi lahko morda imel večji vpliv, je bila prošnja blogerja in aktivista Waela Abbasa, naj ameriško veleposlaništvo posreduje pri podjetju YouTube, ki mu je blokiralo račun zaradi objavljanja videoposnetkov policijskega nasilja (Herrera 2014). Abbas je bil eden od zgodnjega kontingenta blogerjev in pri svojih objavah zelo zanesljiv; ker je bila intervencija uspešna, bi to očitno lahko imeli za enega od tistih stikov, ki so delno vplivali na potek dogajanja.

²⁹ Gibanje se ni razvilo. Pozneje se je spremenilo v organizacijo Movements, ki naj bi oporečnikom iz različnih držav ponujala varno spletno platformo, kjer bi se lahko povezovali. Po njihovi spletni strani sodeč niso posebej dejavni ali učinkoviti.

³⁰ Do danes je bilo objavljenih približno 1.700.000 depeš, v katerih je omenjen Egipt. Velika večina, več kakor 1.300.000, se jih nanaša na obdobje med letoma 1973 in 1979, torej med zadnjo egiptovsko-izraelsko vojno in campdavidskim sporazumom.

Te povezave so bile dobro dokumentirane, vendar je verjetno, da niso toliko vplivale na potek dogodkov, kakor se morda zdi na prvi pogled. Mogoči vzroki za to so:

1. Skupin, ki so pozivale ljudi na proteste, je bilo več. Najbolj znana je bila *Vsi smo Haled Said*, ki je imela največ članov. Ta je bila edina od večjih skupin, v kateri se ljudje med seboj v resničnem življenju niso poznali. Druga skupina je bilo gibanje 6. april, katere jedro so sestavljali aktivisti, ki so se v skupino povezali med organizacijo generalne stavke v podporo tekstilnim delavcem v Mahali el-Kubri 6. aprila 2008. Člani njenega jedra pa so se poznali že od precej prej, iz časov Kifaje, in je šlo za izkušene organizatorje in protestnike.
2. Muslimanski bratje so se od protestov ogradili in so svojim članom celo prepovedali, da bi se jih udeležili. Mlajši člani so prepoved ignorirali in so se jih vseeno udeležili, formalno pa so se Bratje pridružili protestom šele nekaj dni pozneje, ko je bilo jasno, da gre pri revoluciji zares in da to ni zgolj ena od neuspešnih demonstracij. Druge skupine protestnikov Bratom tega niso nikoli zares oprostile in so jih, najbrž upravičeno, obtoževale oportunitizma. Oportunitizem Bratov se je pokazal večkrat, še posebno boleče med volilno kampanjo za parlamentarne volitve novembra 2011.
3. Ne glede na to, da so bili protesti na videz koordinirani preko spletnih medijev, je treba vendarle povedati, da večina navzočih zanje ni izvedela tam, ampak po ustaljenih poteh, preko telefona, v trgovini, od sosedov. Ne glede na razširjenost interneta in satelitskih programov, je večina Egipčanov novice dobivala od državnih televizijskih kanalov – in ti zagotovo niso obveščali o revoluciji.
4. Vse teorije o tuji podpori in hujskanju popolnoma ignorirajo vlogo delavskega gibanja in stavk.

5 POT DO REVOLUCIJE

5.1 Smrt Haleda Saida

Oblast je tista, ki izzove revolucijo. Tega seveda ne naredi zavestno. Vendar njen življenjski slog in slog vladanja končno postaneta provokacija. Do tega pride, ko se med elitami razraste občutek, da ne morejo biti kaznovane: Vse smemo in vse lahko naredimo. To je utvara, vendar na določenih racionalnih temeljih. Nekaj časa se resnično zdi, da lahko naredijo, kar koli hočejo. Škandal za škandalom in nezakonitost za nezakonitostjo ostajajo nekaznovani. Ljudje pa so tiho, potrpežljivi, previdni. Strah jih je in ne čutijo še svoje moči. Hkrati pa skrbno beležijo vse krivice, ki jih bodo v določenem trenutku sešteli. Izbira tega trenutka je največja uganka, ki jo pozna zgodovina. Zakaj se je zgodilo tistega dne in ne katerega drugega? Zakaj je bil sprožilec ta dan in ne kateri drugi? Konec koncev je vlada še včeraj počela vse kaj hujšega, pa ni bilo nikakršnega odziva. »Kaj sem storil?« vpraša vladar, popolnoma šokiran. »Kaj jih je kar nenadoma obsedlo?« To je storil: zlorabil je potrpljenje ljudi. A kje je meja potrpežljivosti? Kako jo lahko definiramo? Če je odgovor sploh mogoče dati, bo v vsakem primeru drugačen. Edina gotova stvar je, da vladarji, ki vedo, da ta meja obstaja, in vedo, kako jo spoštovati, lahko računajo s tem, da bodo dolgo na oblasti. A takih vladarjev je malo (Kapuściński 1985, 105–106).

Trenutek je napočil, ko so v prvih junijskih dneh leta 2010 po omrežjih zaokrožile slike izmaličenega trupla osemindvajsetletnega Haleda Saida (Khaled Said). Moči se Egipčani takrat še niso zavedali, a občutek strahu je bil manjši od seštevka krivic in potrpljenja je zmanjkovalo.

Haled je bil umorjen dobesedno vsem na očeh – dva policista v civilu sta ga zgrabila ob vhodu v spletno kavarno le nekaj metrov od njegovega doma in ga začela pretepati, najprej na ulici, nato sta ga potisnila v vežo sosednje stavbe in nadaljevala, dokler ni začel močno krvaveti. Več prič je povedalo, da ju je prosil, naj nehata (»Umiram!«), vendar sta nadaljevala (»Ne bom te izpustil, dokler ne crkneš!«). Čez nekaj časa sta ga naložila v kombi in ga odpeljala na policijsko postajo, vendar sta ga čez deset minut pripeljala nazaj in ga odvrгла na ulico (Shalaby in El Marsfawy 2010; Ali 2012; Lesch 2012). Posamezna pričanja se nekoliko razlikujejo, vendar ne v bistvenih elementih.

Kaj je bil vzrok, da sta se policista spravila nanj, ni čisto jasno: prvo poročilo, ki ga je objavil eden od aktivistov in so ga za njim povzeli drugi, pa tudi časopisi, je trdilo, da je na splet naložil video policistov, ki si delijo dobiček od prodaje zaplenjene droge (Lesch 2012; Herrera 2014). Ali trdi, da tega ni mogel preveriti; verjetneje je, da ga je izdal eden od manj

prijetnih prijateljev, znan kot Mohamed Hašiša, vendar se ne ve, zakaj ravno Haleda in kaj je imel od tega (Ali 2012). Ne glede na vzrok so bile razmere v državi tako zaostrene in ljudje tako siti policijskega nasilja, da je bila Haledova smrt kaplja čez rob.

Takoj po njegovi smrti so se začeli protesti: kakšnih sedemdeset mladih je protestiralo pred lokalno policijsko postajo Sidi Gaber v Aleksandriji. Odziv policije je bil predvidljiv: demonstrante so pretepli, jih vlekli po ulici, nanje spustili pse in jih precej aretirali (Lesch 2012, 37). A protesti so se vrstili.

V pogon sta takoj stopila dva stroja za izdelovanje zgodb. Prvi je bil stroj državnega aparata, ki je mladeniča predstavljal kot kriminalca, zgolj še enega v vrsti nezaželenih, s katerimi mora sistem obračunati. Drugi je bil glas ljudstva. Ta je Haleda spremenil v mit.

Sliki, ki sta postali simbol revolucije, sta se kakor požar razširili po spletu in preko SMS-sporočil. Prva je Haledova fotografija iz potnega lista: nasmejan, nekoliko plašen mladenič, ki bi lahko bil kateri koli mlad egiptovski moški. Druga je slika, ki jo je v mrtvašnici posnel njegov brat: izmaličen obraz, zlomljena čeljust in podplutbe. Oči ima priprte, zobe polomljene in okoli rahlo odprtih ust in ušes strjeno kri. Poškodbe so morda zgolj rezultat pretepanja, morda rezultat pretepanja in obdukcije, priče si tukaj niso enotne (Ali 2012). Obraz, ki bi bil prav tako lahko kateri koli egiptovski moški. Podobi sta nenadoma postali neizbrisno povezani z usodo, ki bi lahko doletela kogar koli. Ali kakor je na svojem blogu *Rantings of a Sandmonkey* zapisal takrat še anonimni Mahmoud Salem: »Kar me plaši, ni nasilje. [...] Plaši me občutek nemoči, ki mora preplaviti žrtev, ko gleda smrti v oči. Absolutna gotovost, da ima nekdo drug moč, da konča tvoje življenje, in da prav to počne, ti pa ne moreš storiti nič proti temu. Groza ob spoznanju, da tokrat ne bo šlo mimo, da ne boš dočakal jutra in da te ta oseba – če jo sploh lahko tako imenujemo – vidi zgolj kot mrčes, ki ga lahko stre s peto« (Salem 2010).

V manj kakor tednu dni po Haledovi smrti sta bila oba stroja govoric v polnem teku in sta dnevno polnila medije z zgodbami, prav tako pa so se nepretrgoma vrstili protesti. 10. junija zvečer je na spletnem omrežju Facebook nastala skupina »Vsi smo Haled Said«, ki ji je še precej hitreje kakor blogerjem uspelo pridobiti veliko ljudi, da so delili novice v zvezi s Haledovo smrtjo, policijskim nasiljem nasploh in protesti.

Na tej točki se je verjetno pametno vprašati, zakaj je prav Haledova smrt mobilizirala ljudi. Konec koncev je bilo policijsko nasilje v Egiptu nekaj vsakdanjega, celo dokumentirano je

bilo in o njem se je javno govorilo. Vedno bolj je postajalo jasno tudi, da policijsko nasilje ni stvar nekaj slabih policistov ali neorganiziranega sistema. Poročilo HRW, ki ga protestniki takrat sicer niso poznali, saj je izšlo šele konec januarja 2011, torej po izbruhu revolucije (so pa mnogi med njimi zelo dobro poznali temo poročila), z bolečo natančnostjo opisuje policijski sistem, v katerem sta pretepanje in mučenje pripornikov in zapornikov rutina. Naslov poročila ne pušča nobenega dvoma o tem: *Obdelujte ga, dokler ne prizna* (HRW 2011).

Amro Ali – novinar in aktivist, pa tudi Haledov sosed in znanec – ponuja več razlag, zakaj se je zgodba o tem, kako je mladenič iz aleksandrijskega predmestja postal truplo na fotografijah, spremenila v mit. Resnica je najbrž skupek vsega tega, vključno z mislijo iz citata, ki sem ga uporabila v začetku poglavja. Ali trdi, da je eden od glavnih vzrokov, zakaj se je zgodba o Haledovi smrti tako dotaknila ljudi, ta, da je bil pripadnik srednjega razreda, brez politične pripadnosti ali aktivističnih izkušenj, živel in umrl je v mestu, ki se ga drži pridih odprtosti in liberalnosti. Bil je sicer musliman, vendar se ni identificiral z nobeno od skupin, ki so delovale v skupnosti. Ker so ustna poročila o njegovi smrti tako hitro prišla v javnost in ker v Aleksandriji takrat ni bilo dovolj organizacij, ki bi lahko preverjale dejstva, je bila Haledova zgodba mit, še preden je propagandnemu stroju notranjega ministrstva uspelo umazati njegovo podobo in preden bi vladna trobila, od katerih je bila odvisna večina egiptovskega prebivalstva, lahko, kakor po navadi, začela kriviti žrtev (Ali 2012). Ali se sprašuje, zakaj so ljudje v njegovi četrti molčali in dopustili, da v javnost pride dezinficirana podoba fanta iz soseščine, vendar si hkrati tudi odgovarja: aktivisti so morali uporabiti njegovo zgodbo, preden bi se spremenila v zgolj še eno usodo.

Če natančno beremo poročila, vidimo, da se ne aktivisti ne organizacije za človekove pravice v resnici niso ukvarjali s sterilizacijo Haledove podobe: zanje je bilo takrat dovolj, da so ministrstvo spraševali o dejanskih vzrokih njegove smrti. Uradni razlog je bil »zadušitev« – policija je trdila, da se je Haled zadušil, ko je poskušal v strahu pred aretacijo pogoltniti zavojček cenene marihuane. A zadušitev človeku ne zlomi čeljusti. Vprašanja, ki jih je v odgovor na poročilo o obdukciji ministrstvu za notranje zadeve poslala ugledna nevladna organizacija El Nadeem (Center za rehabilitacijo žrtev nasilja, ki je vse od ustanovitve v devetdesetih do nedavne administrativne ukinitve, ki sicer še ni dokončna, zagotavljal zdravniško in psihološko pomoč tudi žrtvam režimskega nasilja), si je zastavljala večina Egipčanov:

Zakaj Haled ni mogel pogoltniti zavite droge, ki so jo našli v njegovem grlu, za kar notranje ministrstvo trdi, da je povzročilo njegovo smrt? Ali je mogoče, da so mu zavojček na silo potisnili v grlo, ko je bil že mrtev, kajti, kakor vemo, mrtvi ne morejo požirati? Je notranje ministrstvo to počelo tistih deset minut, ko so Haleda odpeljali v policijskem avtomobilu in ga nato vrnili na kraj, kjer so ga do smrti pretepli? Kako je lahko Haled, ki je imel v grlu domnevno zataknjen zavojček z drogo, kričal »umiram!«, medtem ko sta informatorja z njegovo glavo tolkla ob marmorne stopnice (El Nadeem 2010)?

Ironija je, da je podoba, ki jo je o Haledu Saidu poskušal naslikati režim, resničnejša od očiščene podobe mučenika, ki je nastala v javnosti. Ironija pa je tudi, da se je s Haledovo resnično podobo lažje poistovetilo veliko več mladih Egipčanov, ki so imeli slabo plačane službe ali so celo samo opravljali občasna dela in mesece, včasih leta po koncu šolanja živeli pri starših, igrali računalniške igrice, klepetali s prijatelji po spletu, spuščali zmaje, kadili doma vzgojeno travo in jo občasno prodajali.

Res je, da je zaradi policijskega nasilja umrlo na stotine Egipčanov. Res je, da jih je bilo na tisoče v zaporih, kjer so bili podvrženi veliko hujšemu mučenju od tistega, ki je ubilo Haleda Saida. A kakor je proteste pred notranjim ministrstvom v središču Kaira na svojem blogu 14. junija 2010 opisala Sarah Carr (2010a): »Včeraj so prvič prišli prijatelji, ki se le bežno zanimajo za tekoče dogajanje in niso bili še nikoli na nobenem protestu. Mislim, da so predvsem mladi moški Haledove starosti dojemali, da so v nevarnosti, ne glede na to, kako močno se izogibajo »težavam«. Morda se bo iz Haledovega umora tako vendarle izcimilo nekaj dobrega«.

5.1.1 Skupaj na spletu, skupaj na ulici

Še isti teden je anonimni administrator na omrežju Facebook ustanovil skupino »Vsi smo Haled Said« (*Kullina Khaled Said*). Prvo sporočilo je bilo objavljeno v četrtek, 10. junija zvečer – v času torej, ko se za Egipčane začne konec tedna, in je bilo gotovo, da ga bo videlo kar največ ljudi.

Administratorja – v času revolucije se je izkazalo, da gre za tridesetletnega Waela Ghoneima, zaposlenega v Googlu, šele dve leti pozneje pa se je odločil razkriti tudi Abdelrahman Mansour – sta skupino ustanovila pod imenom Elshaheed. Četudi je samo ime v prvi vrsti referenca na Haleda Saida, ki je bil v štirih dneh od svoje smrti že povišan v mučenika, je treba omeniti, da sam koren besede pomeni tudi »pričati« ali »biti priča« – in to sta

administratorja bila. Na strani sta razložila, da ostajata anonimna zaradi strahu pred oblastmi, in ta strah ni bil neupravičen. Linda Herrera v svoji knjigi sicer skoraj obtoži Ghoneima, da si je prisvojil primat nad stranjo in z njeno pomočjo postal slaven in bogat (Herrera 2014, 3. poglavje), a ob tem morda pozablja, da je bil Mansour dejansko v veliko večji nevarnosti. Ghoneim je živel v Dubaju in se je v Egipt vrnil šele v prvih dneh revolucije (in so ga takoj aretirali, domnevno zaradi povezav z Jaredom Cohenom, ki je delal tako za Google kakor za State Department; o povezavah s tujino, njihovem pomenu in teži sem že govorila), Mansour pa je stran upravljal iz Egipta in ne glede na to, kako računalniško usposobljen je bil ali kakšno podporo je imel, je bil nenehno v nevarnosti, da ga odkrijejo. Tudi leta 2010 so bili blogerji tarča napadov, vedno pogosteje pa se je dogajalo, da so ljudi, posebej mlade, aretirali zaradi objav na spletnih omrežjih. Poleg tega je bil takrat star komaj triindvajset let in še ni odslužil vojaškega roka (Herrera 2014). V pogovoru z njim, ki ga je za spletni portal *Jadaliyya* posnela Herrera, govori prav o tem (Herrera 2013, 25. januar). Poleg tega omeni, da je bilo zaradi strani bolje, da je bil administrator anonimni, saj ga tako ni bilo mogoče povezovati z nobeno politično opcijo ali ideologijo. Mansour je bil sicer podpornik el Baradeia, še prej pa, kakor njegovi starši, podpornik Muslimanskih bratov; prvo je iz sporočil in objav na strani mogoče sklepati, drugo je skoraj nemogoče ugotoviti. Je pa to, da je bil tudi eden od administratorjev el Baradeieve spletne strani, česar sicer tisti, ki so eno ali drugo stran vsečkali, takrat niso vedeli, omogočilo popularizacijo in domet strani *Vsi smo Haled Said*, poleg tega pa ji je podpora priljubljenega politika dala legitimiteto.

Herrera v tretjem poglavju svoje knjige natančno razčleni domnevno strategijo administratorjev spletne strani. Loti se je z – vsaj zame – nenavadnega zornega kota (in pri tem omenja samo Ghoneima, ki je bil diplomant Ameriške univerze v Kairu in zaposlen v marketingu v ameriški korporaciji): kakor da sta administratorja spletno stran od vsega začetka vodila kot marketinško kampanjo in iz Haleda Saida naredila blagovno znamko. Ne trdim, da v mesecih in letih po smrti Haled Said in spletna stran nista postala prepoznaven simbol (in v Ghoneimovem primeru tudi donosen), a glede na stanje, kakršno je vladalo v državi, in na hitrost, s katero so se stvari odvijale, dvomim, da sta stran na Facebooku res ustvarila s tem namenom.

O spletnem aktivizmu je bilo v letih pred revolucijo in po njej veliko govora (Al Malky 2007; Radsch 2008, 2012; Eltantawy in Wiest 2011; Eltantawi 2013; Herrera 2014). Četudi sem v poglavju o blogih poskušala vsaj nekoliko pojasniti, kakšna je bila medijska pokrajina v Egiptu, je morda vredno ponoviti še enkrat: ne glede na vse mobilne telefone, spletne

povezave in satelitske antene je večina države novice in njihovo interpretacijo dobivala z državne televizije. Kakor se je dogajalo že v letih pred tem, je bila glavna vloga spletnih uporabnikov prenos novic. In to so zelo uspešno počeli.

Ali in Mansour imata prav, ko trdita, da je smrt Haleda Saida bolj odmevala zato, ker je šlo za pripadnika srednjega razreda. Pri tem je najbrž res tudi to, da je imel kot pripadnik srednjega razreda na spletu ustvarjeno socialno mrežo. Kajti ne glede na to, kako »digitalna« naj bi egiptovska revolucija bila, večina ljudi dostopa do novih tehnologij ni imela. Tudi zato se novice o njihovih težavah niso tako širile.

A ko so se v znak protesta proti Haledovemu umoru in proti mučenju nasploh začele tako imenovane tihe demonstracije, so se jim pridružili vsi sloji. Tihi protesti so bili oblika demonstracij, ki so, strogo vzeto, zaobšle pravila zakona o izrednih razmerah, ki je prepovedoval zbiranje na javnih krajih (kaj šele neprijavljene demonstracije): protestniki so se, oblečeni v črno, postavili v vrsto in so bili ravno dovolj narazen, da ni bilo mogoče reči, da so skupaj, ker pa so bili vsi oblečeni enako, obrnjeni s hrbtom proti prometu (v Aleksandriji so gledali proti morju, v večini drugih mest proti Nilu), in so v rokah držali Koran ali Sveto pismo, je bilo jasno, da gre za nekaj organiziranega. Policiji je bilo malo mar, da protestniki ne kršijo zakona, in se je neusmiljeno spravila nanje. A ti se – večina je bila mladih, prihajali pa so tudi starejši – niso pustili motiti.

Četudi je bilo objavljanje fotografij z demonstracij na spletu tvegano, so to zdaj počeli vsi. Strah je kopnel. Prebivalstvo je prišlo do meje potrpljenja.

5. 2 Parlamentarne volitve 2010

Režimu je kmalu postalo jasno, da je pregovorni duh ušel iz steklenice; zdaj je lahko z represijo le še zatiral posledice. Seveda junija 2010 še ni bilo očitno, da bodo protesti kam pripeljali: Egipt je imel cel kup problemov, za november so bile razpisane (in tudi izvedene) parlamentarne volitve, režim pa je še vedno vztrajal, da bo Mubarak na predsedniških volitvah leta 2011 kandidiral še za šesti mandat.

Pri tem je oblastem štrene mešal tudi Mohamed el Baradei, saj je napovedal kandidaturo na predsedniških volitvah leta 2011 in je imel razmeroma veliko podporo. Njegovo gibanje je bilo Nacionalno združenje za spremembo, v katerem so bili še posebej aktivni mladi. Podpori je poleg njegovega uglednega statusa v mednarodni skupnosti (nekdanji vodja Mednarodne

agencije za jedrsko energijo in Nobelov nagrajenec) botrovalo dejstvo, da si z lokalno politiko še ni umazal rok. Poleg tega so bile zahteve njegovega gibanja podobne tistim, ki jih je postavila že Kifaja, in tistim, ki so jih mesece pozneje na trgu Tahrir oblikovali protestniki: odprava izrednega stanja, sprememba ustave v členih, ki se navezujejo na izvolitev predsednika države, in sprememba zakona o volitvah na splošno, kar bi omogočilo svobodne in poštene volitve.

Kar zadeva vladajočo kliko, so bile volitve leta 2010 velikanski uspeh: volitve v posvetovalno telo parlamenta (*šuro*) junija 2010 in volitve v poslansko zbornico (*maglis el-šab*) novembra istega leta je imel pod nadzorom Ahmed Ezz, jeklarski magnat in Gamalova desna roka. Junija je NDP dobila 80 sedežev v 88-članskem posvetovalnem telesu, novembra pa 96 % na parlamentarnih volitvah (NDP je dobila 424 sedežev, skupaj z neodvisnimi kandidati, ki so bili večinoma nekdanji člani NDP in so jih dobili 65, torej skupaj 489 poslancev v 508-članskem parlamentu). Cela vrsta kandidatov, posebej islamističnih, je bilo aretiranih. V času volilne kampanje in samih volitev so najeti pretepači kakor po navadi ustraževali volivce – bilo jih je sicer manj kakor pet let prej, a manj je bilo tudi volivcev. Kljub temu sta Gamal Mubarak in Ahmed Ezz razglasila veličastno zmago in se zahvalila ljudstvu za zaupnico glede nadaljnjih neoliberalnih reform (Lesch 2012, 23–24). In to kljub temu, da na volitve ni prišel skoraj nihče: tradicionalno nizka udeležba je bila po podatkih, ki so dostopni na spletu, še za nekaj odstotkov nižja. Glasovalo je približno 27 % vseh registriranih volivcev, a ker bila stopnja registracije le nekaj čez 50 %, je to v praksi pomenilo, da je Nacionalno-demokratski stranki nov petletni mandat podelilo vsega skupaj okoli 16 % volilnega telesa.

A četudi je bila napetost v državi že skoraj neznosna, ni nič kazalo, da bo prišlo do kake bistvene spremembe. Celotna objava diplomatskih depeš na spletni strani Wikileaks je imela le malo vpliva, ne glede na to, kako veliko zaslug si je želel za dogajanje na Bližnjem vzhodu pripisati ustanovitelj organizacije. V dokumentih, ki so bili objavljeni, ni bilo nič takega, česar ne bi Egipčani že vedeli: Mubarakov režim in njegova brutalnost nista bila zanje nobena skrivnost, prav tako niso bila skrivnost njegove povezave z zahodnimi in zalivskimi državami ter Izraelom (Skubic 2011a).

To, da so bile depeše objavljene nekaj dni po parlamentarnih volitvah vprašljive regularnosti, je le povzročilo, da je večina ljudi skomignila z rameni in šla po opravkih.

Revolucija je bila nekje daleč.

6 PROSTOR LIMINALNOSTI: OSEMNAJST DNI TAHRIRJA IN DOGAJANJE OD PADCA MUBARAKA DO DANES

Liminalne izkušne se lahko (in najpogosteje se) zgodijo v družbi, kjer večina tistega, kar se dogaja, ostane »normalno« (Thomassen 2009, 17).

Revolucija te vedno ujame nepripravljenega.

Ko so se malo pred poldnevom 25. januarja 2011 proti središču Kaira začele valiti množice protestnikov, so bili organizatorji nekoliko presenečeni: že res, da so bili protesti dobro pripravljeni in da je na spletnih omrežjih na deset tisoče ljudi potrdilo svojo udeležbo. A protestov je bilo v desetletju pred tem na stotine in večinoma so se končali tako, da so maloštevilne protestnike varnostne sile razgnale – če seveda ni bilo pripadnikov varnostnih sil več kakor protestnikov, kar ni bila redkost.

Ko so se malo pred poldnevom 25. januarja 2011 proti središču Kaira začele valiti množice, so bile egiptovske varnostne sile malce presenečene: pričakovali so namreč, da se bodo protesti začeli po opoldanski molitvi, kakor je bilo napovedano. Pravzaprav so pričakovali, da bo protest trajal nekaj ur, potem pa se bodo protestniki razšli – ali pa jih bodo razgnali. Prav tako očitno niso pričakovali, da bo dobro organiziranim protestnikom uspelo organizirati proteste v četrkih,³¹ kjer ti niso bili napovedani, in vest o njih razširiti preko tradicionalnih načinov obveščanja: fotokopiranja, stacionarnih telefonov in osebno.

Ko so se malo pred poldnevom 25. januarja 2011 proti središču Kaira začele valiti množice protestnikov, ni nihče pričakoval, da bo popoldanski protest proti policijskemu nasilju prerasel v revolucijo, ki bo odnesla diktatorja.

V torek, 25. januarja, sva šli z najboljšo prijateljico Arwo Salah iz očetove hiše. Norčevali sva se iz skupine prijateljic, ki so napovedne demonstracije 25. januarja jemale veliko preresno – vsaj nama se je tako zdelo. Te prijateljice so nekaj dni prej ustanovile Facebook skupino samo za ženske, da bi druga drugi svetovale, kako se vesti na protestih, kako se zaščititi, če te

³¹ Dejansko se je od vseh povork, ki so krenile proti središču mesta, na trg Tahrir uspelo prebiti le eni: skrivni iz četrti Bulak el Dakrur, kjer velik delež prebivalstva živi pod pragom revščine.

napadejo. Z Arwo sva vsaj dve uri opravljali prijateljice in kako resno jemljejo vse skupaj. »Mislijo, da bodo spremenile podobo Egipta,« se je delala norca Arwa, jaz pa sem se ji v odgovor smejala. »Nikoli še niso bile na demonstracijah v Egiptu. Ne razumejo, kako to gre,« sem vzvišeno izjavila, saj sem bila od svojih študentskih let na nešteto demonstracijah – nekaj sem jih celo vodila. Dva dni pred tem sva se z Arwo odločili, da se bova ločili od večje skupine. Ni se nama ljubilo ukvarjati z neizkušenimi in preveč razburjenimi punčkami (El-Awady 2011b).

Gledano nazaj bi morali pričakovati, da bo počilo.³² Protesti so se vrstili vse od umora Haleda Saida junija 2010, država je konec novembra preživela najbolj prirejene in nepošteno parlamentarne volitve v zgodovini in se pripravljala na predsedniške volitve, zmagovalec katerih je bil znan že vnaprej.

Država je bila sredi delavskih protestov – stavk in zasedb je bilo toliko, da jih ni več nihče štel: število stavk je naraščalo vse od sredine prejšnjega desetletja in dneva brez stavke sploh ni bilo več.

Prvega januarja sta neznanca ob koncu polnočne maše odvrгла bombo v cerkev Dveh svetnikov v Aleksandriji in ubila triindvajset vernikov, še skoraj sto pa jih ranila. To je bil le zadnji v vrsti incidentov, ki so bili posledica sektaškega nasilja (skoraj izključno nasilja večine nad manjšino). A bilo je, kakor da nasilje opazijo zgolj verniki: uradna koptska cerkev je trdno podpirala režim, ki naj bi kot »nepristranski« manjšino ščitil pred tovrstnimi napadi. Pregled incidentov kaže, da ni režim preprečil tako rekoč ničesar,³³ za napad na cerkev pa se še vedno ne ve, kdo ga je izvedel. Govorice, da je za njim stal režim, tudi pet let po njem ne potihnejo.

14. januarja je odstopil tunizijski predsednik.

A v družbi je bilo sicer vse »normalno«.

³² Sama sem bila v Kairu dober mesec pred revolucijo, novembra in decembra 2010. Napetost zaradi dogodkov v zvezi s Haledom Saidom in volitvami je bila občutna, vendar ni bilo mogoče napovedati, kaj – in ali sploh kaj – se bo zgodilo.

³³ Leta 2010 je bilo med Kopti veliko nezadovoljstva zaradi težav pri gradnji cerkve v Omraniji – tam so izbruhnili hudi spopadi. Spopadi v Zgornjem Egiptu pa so bili že več desetletij stalnica.

»Včasih pa se liminalne izkušnje intenzivirajo, takrat ko se osebne, skupinske in družbene ravni staknejo, čez določeno časovno obdobje ali celo znotraj različnih prostorskih »koordinat«« (Thomassen 2009, 17).

Pravzaprav ni šlo samo za Tahrir: navodila³⁴ za proteste, ki so po elektronski pošti in osebno krožila po Egiptu, so kazala številne koordinate, na katere naj bi se zgrnili protestniki. V osnovnem zemljevidu, ki so ga dobili, Tahrir sploh ni naveden kot cilj – v središču mesta naj bi se demonstranti zbrali na Masperu, torej okoli stavbe državne televizije, in jo mirno zavzeli.

Žal je načrt za zavzetje televizije spodletel: to je bila pravzaprav edina stvar, na katero se je režim že zdavnaj dobro pripravil. Državno televizijo je že mesece varovala vojska; revolucionarji torej niso nekako »pozabili«, da je zaseg medijev eden od nujnih korakov, prav tako jih nista zaslepila nova tehnologija in prepričanje, da je mogoče spremembo režima doseči s hashtagi. Zavzeti državno televizijo je bilo januarja 2011 preprosto nemogoče.

Navodila, ki so jih dobili protestniki, so kazala še na številne druge točke po mestu in državi, kjer naj bi se protestne povorke končale: v Heliopolisu naj bi se zbrali pred predsedniško palačo, v drugih delih mesta so bili mogoči cilji policijske postaje in sodišča. Enako je veljalo za druga egiptovska mesta: nekatera so imela trge, kjer so bile demonstracije nekaj običajnega, druga ne. V mestih, kjer protesti (še) niso bili stalnica, so koordinate, ki jih omenja Thomassen, pač improvizirali.

Namen tega poglavja ni predstaviti časovnega traku poteka dogodkov – v nasprotju z zgodovinskim pregledom sta potek osemnajstdnevne zasedbe egiptovskih trgov in natančen popis bojev z varnostnimi silami dobro znana in lahko dostopna. Prav tako so o njiju pisali že omenjeni blogerji, denimo Sarah Carr, Nadia El-Awady in Zeinobia.

V tem kratkem in zagotovo nezadostnem opisu bi rada le predstavila občutek neskončnih možnosti, ki se je nenadoma naselil v Egipčane, občutek, da se dogaja to, kar se mora. Poleg sloganov in pozivov k odstopu je bil eden od najpogostejših stavkov, ki so se ponavljali tako

³⁴ Navodila, letake in drugo gradivo za leti 2011 in 2012 so skrbno zbirali in prevajali v okviru projekta Tahrir Documents in so v izvorniku in angleškem prevodu dostopni na spletu.

v televizijskih poročilih, na spletnih omrežjih kot v zasebnih pogovorih: »Vse življenje sem čakal na to.«

»Vse življenje« so na to čakali mladi, ki so bili rojeni precej po tistem, ko je Mubarak prevzel oblast, vodje študentskih gibanj iz sedemdesetih, stari oporečniki, ki jih je zaprl čisto vsak režim, ženske, moški, bogati, revni ...

»Ni me strah,« je bilo zapisano na blogih in družabnih omrežjih, četudi je bil račun visok: v treh tednih upora je bilo po uradnih podatkih ubitih vsaj 846 ljudi (BBC 2011), in umiranje se vse do danes še ni končalo. »Strah« se ni nanašal na dejanski strah za lastno življenje, opisoval je odsotnost strahu, ki se pretvarja, da je zdrava pamet, in ljudem preprečuje, da bi šli na ulico in zahtevali tisto, kar jim pripada. Tega strahu Egipčani skoraj ne poznajo več. Izginil je, ko so 25. januarja predrli prve policijske barikade, in se ni vrnil, ne glede na to, kako brutalno je režim z njimi obračunaval.

Podobe, ki so jih v svet z egiptovskih ulic pošiljale televizije in udeleženci, so bile daleč od mirnega upora prozahodnih elit, kakršnega so se na vso moč trudili naslikati nekateri krogi na Zahodu. Četudi je šlo za, kakor je rekel Ben Wedemann, »zelo tehno revolucijo« (Herrera 2014), je že en sam pogled na množice ljudi, ki so prišle po »kruh, svobodo in socialno pravičnost«, povedal, da te zahteve še zdaleč niso omejene na elite. Še več, dogajanje po revoluciji in predvsem po prevratu leta 2013 je pokazalo, da je velik del tako imenovanih elit do dogajanja popolnoma indiferenten. Precejšen del elit je bil del »tihe večine«, ki je po prevratu podprla vojsko – prav tisto vojsko, ki kljub na videz nevtralni drži in velikemu zaupanju, ki so ga Egipčani polagali vanjo, ni niti za trenutek prenehala terorizirati ljudi (vojska je bila tista, ki je v Egiptovskem muzeju vzpostavila točko za mučenje, in vojska je bila tista, ki je aretirala protestnice, ki so si drznile v na novo pridobljenem času in prostoru svobode skupaj z moškimi kolegi 24 ur na dan braniti trg – kar je pomenilo, da so na trgu tudi spale – in na brutalen, poniževalen način preverjati njihovo deviškost, s čimer so hoteli dokazati, da so navadne prostitutke in si torej zaslužijo vse, kar jih bo doletelo – vojake pa ubranili pred obtožbami o posilstvih).³⁵

³⁵ A vojska ni pričakovala, da so desetletja boja za pravice žensk in pikolovsko beleženje napadov nanje, ki so ga v zadnjem desetletju izvajale organizacije, ki so se borile za opolnomočenje državljanov, obrodila sadove:

Ne smemo pozabiti, da idealizem ni naivnost: Egipčani – tehnološko spretni ali ne – niso niti za trenutek pozabili, da ima režim dolgo roko. Ne glede na to, kako pozitivna je bila energija na ulici in kako povezani so bili med seboj, jim je bilo jasno, da jih lahko režim vsak trenutek stre. Še pred Mubarakovim odstopom je bilo jasno slišati glasove, da je to le vrh ledene gore in da bo »globoka država« – vojska in policija, ki sta zažrti v prav vsak delček egiptovske družbe – veliko trši oreh. Prav tako so se Egipčani zavedali, da bodo le stežka opravili s korupcijo, ki je obvladovala gospodarstvo. Razprave o tem so potekale ves čas, predvidevamo, da tudi v dneh, ko je oblast v upanju, da ji bo le uspelo pokoriti protestnike, izklopila spletne povezave in celo mobilna omrežja. (Kar je, po interpretaciji Sarah Carr, še več ljudi spravilo na ulico – konec koncev je največja zabava Egipčanov klepetanje, je rekla. Le zakaj je vlada upala, da bodo ob nedelujočih telefonih ostali doma?)

Razprava o tem, kako odvrniti nevarnost, da bi se vrnile stare sile, je potekala tudi v času sprejemanja amandmajev k ustavi marca 2011 – to je bila prva napaka, ki so jo naredili Egipčani, a s stališča želje, da se oblast čim prej prestavi iz vojaških v civilne roke, je bila razumljiva.

Ko so se Egipčani spomladi 2011 odločali, ali naj spremenijo ustavo iz leta 1971 in gredo na volitve, ki bodo čim prej prinesle civilno vlado, ali pa naj amandmaje zavrnejo in ustavo razglasijo za nično, oblikujejo vlado narodne enotnosti in gredo v postopek sprejemanja nove ustave, je bila dilema očitna.

Podpora eni ali drugi rešitvi ni bila razdeljena po sekularno/religiozni, strankarski ali generacijski liniji, četudi je bilo več kakor očitno, da so čimprejšnje volitve podpirali Muslimanski bratje. Zakaj, ni težko ugotoviti: bolj kot bi se volitve zamaknile, bolj bi izgubljali prednost, ki so jo kot desetletja organizirano gibanje imeli pred novoustanovljenimi skupinami. A dejanski strah, ki je na to, da so Egipčani na referendumu v tako velikem številu obkrožili »za«, je imel manj opraviti s podporo islamistom kakor s strahom, da se bo vojska obdržala na oblasti. Za amandmaje so se javno opredelili tudi nekateri znani aktivisti.

vojska, ki je bila desetletja tako rekoč nedotakljiva, se je nenadoma znašla na sodišču, zato ker si je ena ženska upala povedati, kaj se ji je zgodilo (Mohsen 2013).

Enaka razprava je potekala v času parlamentarnih in predsedniških volitev, ki kljub na videz popolni zmagi islamistov še zdaleč niso bile tako preproste: podpora islamistom je iz kroga v krog padala in pri predsedniških volitvah je le malo manjkalo, pa bi prišlo do popolnega presenečenja.

Igrivost liminalnega obdobja je hkrati nestrukturirana in visoko strukturirajoča: najosnovnejša pravila vedenja so postavljena pod vprašaj, dvom in skepticizem o obstoju sveta sta radikalizirana, a problematizacije, formativne izkušnje in reformulacije zgolj bivanja v samem liminalnem obdobju bodo posameznika (in njegovo/njeno kohorto) nahranile z novo strukturo in nizom pravil, ki bodo, ko bodo enkrat vzpostavljena, zdrsnila nazaj na raven samoumevnega (Thomassen 2009, 17).

Sistem pravil se pet let po revoluciji še vedno vzpostavlja. To so prve občutile ženske, ki so 8. marca 2011 demonstrirale za pravice in so jih napadli mimoidoči. Ponovila se je situacija iz leta 1919: ženske so bile v celoti sprejete kot revolucionarke – leta 2011 je bilo v veliki meri sprejemljivo celo to, da so nekatere med njimi skupaj z moškimi kolegi osemnajst dni branile trg, kar pomeni, da so tam tudi spale, popolnoma normalno je bilo, da so se udeleževale protestov in uličnih bitk, da so delale v poljskih bolnišnicah in pri politični organizaciji. A ko so na trgu, ki so ga ubranile, zahtevale pravice za ženske, so jih napadli, kakor da se revolucija ni zgodila in da »osnovna pravila vedenja« niso bila nikoli postavljena pod vprašaj. Naključni (če so bili res naključni) moški so jih spljuvali in zmerjali, da so sramota za matere mučenikov – še en skok v začetek dvajsetega stoletja, ko je bila ženska emancipacija sprejemljiva, zgolj če je povečevala njihovo vlogo mater naroda.

Podobno se je dogajalo aktivistom in voditeljem upora. Alaaja Abdel Fattaha in nekaj drugih blogerjev so zaprli, prav tako sta v zaporu Ahmed Maher in Ahmed Douma iz gibanja 6. april. Veliko aktivistov je zapustilo državo, nekateri se zaradi obtožnic ne morejo vrniti.

V primerjavi z liminalnostjo v ritualnih prehodih se pojavita dve očitni razliki, ko koncept apliciramo na celoten »kolaps« reda, ki prizadene celotno družbo: 1) prihodnost je inherentno neznana (v nasprotju z iniciranim, katerega osebna liminalnost je še vedno uokvirjena s trajnim bivanjem v domači družbi in ki čaka na reintegracijo). 2) Nobenega resničnega vodje ceremonij ni, saj ni šel skozi liminalno obdobje še nihče (Thomassen 2009, 21–22).

Četudi je videti, da je prevrat leta 2013, ki je na oblast znova pripeljal vojsko, revolucijo končal, ni nujno, da to res drži. Ne glede na dogajanje in na veliko podporo, ki jo trenutna oblast še vedno ima, je treba opozoriti, da se vse dogajanje, ki je bilo v družbi navzoče v desetletju pred revolucijo leta 2011, še vedno odvija. Kljub zapiranju aktivistov, nevladnih organizacij, prepovedi potovanj, zaseganju premoženja in prisilnim izginotjem oporečniški glasovi niso utihnili, ne protesti ne stavke niso izginili, četudi jih je bistveno manj kakor pred letom 2013.

Položaj je – glede na ideale iz leta 2011 – ta trenutek slab, vendar ni nujno, da bo tak ostal. Kakor trdi Thomassen: tega ni še nihče doživel, zato ne moremo napovedati, kako se bodo dogodki odvijali naprej.

7 ZAKLJUČEK

V svoji nalogi sem raziskovala gibanja mladih, za katera je veljalo, da so sprožila egiptovsko revolucijo leta 2011. Zanimalo me je, koliko držijo namigovanja, ki so se pojavljala v zahodnem tisku in v političnih in akademskih krogih, da so bila gibanja nekako uvožena iz tujine ali da so se na tujino – predvsem na zahodne demokracije – vsaj sklicevala.

Zgodovinski pregled je pokazal, da oporečništvo v Egiptu ni nekaj, kar bi v državo prišlo s sodobno tehnologijo, in da so vsa gibanja, ki so se pojavila v novem tisočletju, v egiptovski družbi že dolgo navzoča: četudi je bila opozicija po letu 1952 najprej prepovedana, nato pa od leta 1975 sicer dovoljena, vendar zaradi zakona o političnih strankah zelo onemogočena, vseeno ni nikoli izginila. V času Mubarakovega režima se je organizirala v različne skupine in se glede na svoje zanimanje poskušala uveljavljati v različnih vrstah organizacij. Islamistična opozicija se je krepila s pomočjo profesionalnih sindikatov, sekularna pa predvsem v nevladnih organizacijah. Že to nam daje slutiti, da je binarnost, s katero so se večinoma ukvarjali zahodni analitiki, torej binarnost med vero, v egiptovskem primeru gre za organizacijo Muslimanskih bratov, in vojsko, v veliki meri umetno vzpostavljena.

Poleg tega ta binarnost v celoti spregleda notranjo opozicijo, predvsem progresivne člane, ki so se od organizacije Muslimanskih bratov in od tradicionalnih opozicijskih strank, pa tudi

NDP odcepili v devetdesetih minulega stoletja in so bili eden od ključnih členov opozicije, ki se je oblikovala v gibanje Kifaja – iz katerega je izšla večina gibanj, ki so vodila revolucijo 2011.

Prav tako je širše zastavljen pregled delovanja žensk pokazal, da so bile poleg tradicionalnih vprašanj, ki smo jih poznali tudi na Zahodu, ženske posebej dejavne pri vprašanjih, ki so zadevala njihovo opolnomočenje in njihove državljanske pravice. Četudi so imele številne aktivistke pomisleke glede sodelovanja z režimom, ki si je »žensko vprašanje« vzel za področje, na katerem je dokazoval svoja progresivna stališča (v primerjavi z islamisti), je aktivistkam z različnih področij vendarle uspelo, da so dosegle spremembe zakonodaje, ki so bile v prid ženskam. Takoj po izvolitvi vlade Muslimanskih bratov so bile težko pridobljene pravice postavljene pod vprašaj, vendar so za zdaj še v veljavi.

Druga skupina, navadno odrinjena na margino, so mladi, katerih vloga v revoluciji je bila bistvenega pomena. V opozicijska gibanja so se začeli vključevati že v devetdesetih, intenzivneje pa ob prelomu tisočletja. Četudi je bilo dejansko število mladih, vključenih v gibanje Kifaja, majhno, je bilo njihovo sodelovanje ključno iz dveh razlogov: prvi je, da so se izurili v političnem delovanju, organiziranju protestov in mobiliziranju ljudi, in drugi, da so to počeli s pomočjo novih tehnologij: na vrhuncu gibanja so bili to blogi, pozneje so se preselili na platforme, ki so dosegle še več ljudi. Njihovo sodelovanje, prav tako kakor njihovo poznavanje preteklih gibanj kažeta, da so bila gibanja, ki jih povezujemo z revolucijo, avtohtona, sodelovanje s tujino je bilo podobno vsakemu mednarodnemu sodelovanju podobno mislečih in tuji vplivi in pritiski vsaj po danes dostopnih podatkih za mlade niso bili bistveni.

Naloga prav tako pokaže, da je bilo v Egiptu v tem času izjemno dejavno delavsko gibanje, kar so analize pogosto izpustile. Četudi se zahteve delavcev in političnih aktivistov niso v celoti prekrivale, so imeli oboji vendarle dovolj skupnega, da so drugi druge v začetku leta 2011 podprli.

Revolucija tako ni bila omejena na določeno družbeno skupino in je dejansko zajemala vse sloje. Gibanja so bila avtohtona in so se med drugim opirala na zgodovino, ni pa jim uspelo tesno in kontinuirano sodelovati med seboj, kar bi protestnikom prineslo več uspeha.

Raziskava je pokazala tudi, da so bili mladi, ki so sicer veljali za »generacijo na čakanju«, precej bolj dejavni, kakor je bilo videti, vendar so analitiki zaradi osredotočanja na hierarhične politične strukture in na tradicionalne oblike državljskega opolnomočenja to pogosto prezrli. Kljub temu je na voljo dovolj gradiva, primarnih virov in opravljenih analiz (nastajale so hkrati z viri), ki kažejo, kako aktivni so bili mladi na različnih področjih, kar je tako na spletu kakor v resničnem življenju gradilo skupnosti, do katerih sicer ne bi imeli dostopa. Te pa so se ob začetku revolucije spretno preoblikovale v skupnosti, ki se lahko upirajo tudi na ulici.

Pregled dogajanja v Egiptu v zadnjem desetletju pred revolucijo – od korupcije in totalitarnega, četudi nominalno demokratičnega režima, ki je sodeloval z Zahodom, do živahnega dogajanja v realnem in virtualnem svetu – pokaže, da je bila egiptovska revolucija sicer nepričakovana, vendar neizogibna.

8 LITERATURA

1. Abdel Aal, Ghada. 2012. »*Hočem se poročiti*«. Dostopno prek: <http://wanna-b-a-bride.blogspot.si/> (3. april 2016).
2. Abu-Lughod, Lila, ur. 1998. *Remaking women*. Kairo: American University in Cairo Press.
3. Ahmed, Leila. 1992. *Women and Gender in Islam*. Kairo: American University in Cairo Press.
4. *Ahram Online*. 2012. Relive vote count in 1st round of Egypt presidential race: How Morsi and Shafiq moved on, 25. maj. Dostopno prek: <http://english.ahram.org.eg/News/42755.aspx> (30. marec 2016).
5. Ali, Amro. 2012. The Saeeds of the Revolution. *Jadaliyya*, 5. junij. Dostopno prek <http://www.jadaliyya.com/pages/index/5845/saeeds-of-revolution-de-mythologizing-khaled-saeed> (11. marec 2016).
6. Ali Al-, Nadje Sadig. 1994. *Gender Writing/Writing Gender, The representation of Women in a Selection of Modern Egyptian Literature*. Kairo: American University in Cairo Press.
7. ---- 2000. *Secularism, Gender, and the State in the Middle East: The Egyptian Women's Movement*. Cambridge: Cambridge University Press.

8. Amin, Qasim. 1992. *The Liberation of Women, The New Woman, Two Documents in the History of Egyptian Feminism*. Kairo: American University in Cairo Press.
9. Anderson, Benedict. 2007. *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
10. Arrow, Ruaridh. 2011. *Gene Sharp: Author of the nonviolent revolution rulebook*, 21. februar. Dostopno prek: www.bbc.com/news/world-middle-east-12522848 (20. marec 2016).
11. Awady El-, Nadia. 2011a. *Egypt's constitution has no right to shed doubt on my Egyptianness*, 27. februar. Dostopno prek: <https://nadiaelawady.wordpress.com/2011/02/27/egypt-s-constitution-has-no-right-to-shed-doubt-on-my-egyptianness/> (15. marec 2016).
12. --- 2011b. *Memories of an Egyptian revolutionary*, 15. marec. Dostopno prek: <https://nadiaelawady.wordpress.com/2011/03/15/memories-of-an-egyptian-revolutionary/> (15. marec 2016).
13. Azhary El- Sonbol, Amira, ur. 2006. *Beyond the Exotic. Women's Histories in Islamic Societies*. Kairo: American University Press.
14. Badran, Margot. 1996. *Feminists, Islam and Nation*. Kairo: American University in Cairo Press.
15. Baheyya. 2005a. *Debunking the myth that won't die*, 9. junij. Dostopno prek: www.baheyya.blogspot.com/2005_06_01_archive.html (15. maj 2016).
16. --- 2005b. *Kifaya: Asking the right questions*, 30. april. Dostopno prek: www.baheyya.blogspot.com/2005_04_01_archive.html (15. maj 2016).
17. Bahgat, Hossam. 2016. Behind the Panama Papers: The full story of the Mubarak sons' tax-sheltered company. *Mada Masr*, 4. april. Dostopno prek: www.madamasr.com/sections/politics/behind-panama-papers-full-story-mubarak-sons-tax-sheltered-company (10. maj 2016).
18. Baron, Beth. 2005. *Egypt as a Woman: Nationalism, Gender and Politics*. Kairo: American University in Cairo Press.
19. Bayat, Asef. 2012. The »Arab Street«. V *The journey to Tahrir: revolution, protest, and social change in Egypt*, ur. Jeannie L. Sowers in C. J. Toensing (73–74). London: Verso. Kindle edition.
20. BBC. 2011. *Egypt unrest: 846 killed in protests - official toll*, 19. april. Dostopno prek: <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-13134956> (31. maj 2016).

21. Beinín, Joel. 2015. *Workers and thieves: labor movements and popular uprisings in Tunisia and Egypt*. Stanford: Stanford University Press. Kindle edition.
22. Beinín, Joel in Joe Stork, ur. 1997. *Political Islam, Essays from Middle East Report*. Los Angeles: University of California Press.
23. Beinín, Joel in Zachary Lockman. 1998. *Workers on the Nile: nationalism, communism, Islam, and the Egyptian working class, 1882–1954*. Kairo: American University in Cairo Press
24. Biancani, Francesca. 2015. Globalisation, Migration, and Female Labour in Cosmopolitan Egypt. V *From Slovenia to Egypt, Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination*, ur. Mirjam Milharčič Hladnik, 207–228. Gottingen: V&R unipress.
25. Bier, Laura. 2011. *Revolutionary womanhood: feminisms, modernity, and the state in Nasser's Egypt*. Stanford, California: Stanford University Press.
26. Booth, Marilyn in Anthony Gorman. 2014. *The Long 1890s in Egypt: Colonial Quiescence, Subterranean Resistance*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
27. Carapico, Sheila. 2013. *Political Aid and Arab Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
28. Carr, Sarah. 2010a. *The Rule of Boars*. Dostopno prek: <http://inanity.org/2010/06/rule-of-boars/> (15. marec 2016).
29. --- 2010b. *El kobri mamnu3*. Dostopno prek: <http://inanity.org/2010/07/%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%A8%D8%B1%D9%8A-%D9%85%D9%85%D9%86%D9%88%D8%B9/> (15. marec 2016)
30. --- 2010c. ICLD employees resume sit-in after unfulfilled pay pledges. 2010. *Daily News Egypt*, 14. september. Dostopno prek: <http://www.dailynewsegypt.com/2010/09/14/icld-employees-resume-sit-in-after-unfulfilled-pay-pledges/> (30. marec 2010)
31. *Central Agency for Public mobilization and statistics (CAPMAS)*. Dostopno prek: www.capmas.gov.eg/?lang=2 (2. maj 2016).
32. Cleveland, William L. 2000. *A history of the modern Middle East*. Boulder: Westview.
33. Cole, Juan. 2015. *The New Arabs. How the Millennial Generation is Changing the Middle East*. New York: Simon & Schuster.

34. Crenshaw, Kimberlé. 1989. Demarginalizing Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics. *University of Chicago legal forum* (1): article 8. Dostopno prek: www.chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8 (12. april 2016).
35. *Doria Shafik, a life dedicated to Egyptian women*. Dostopno prek: <http://doria-shafik.com/doria-shafik-egyptian-activist-feminism-egypt.html> (20. april 2016).
36. Elmeshawi, Mohamed. 2013. The right to vote only for illiterates. *AhramOnline*, 21. november. Dostopno prek: www.english.ahram.org.eg/NewsContent/4/0/87033/Opinion/The-right-to-vote-only-for-illiterates.aspx (10. april 2016).
37. Elowe Macleod, Arlene. 1992. *Accommodating Protest, Working Women, the New Veiling and Change in Cairo*. Kairo: American University in Cairo Press.
38. Ez-Eldin, Mansoura. 2013. *Codetermination is not a question of education*, 4. junij. Dostopno prek: www.dw.com/codetermination-is-not-a-question-of-education/a-16857843 (10. april 2016).
39. Fahmy, Khaled. 1997. *All the Pasha's Men – Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press.
40. Fahmy, Ziad. 2011. *Ordinary Egyptians: creating the modern nation through popular culture*. Stanford: Stanford University Press.
41. Fanon, Frantz. 1967. *Black Skin, White Masks*. New York: Grove Press. Kindle edition.
42. Fayed, Shaimaa in Maggie Fick. 2013. Egypt sentences 43, including Americans, in NGO case. *Reuters*, 4. junij. Dostopno prek: www.reuters.com/article/us-egypt-ngos-idUSBRE9530C420130604 (15. maj 2016).
43. Frank, Ana. 2014. *Feminizem in islam. Turške ženske med orientom in zahodom*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
44. Gallagher, Nancy. 2005. Writing Women Medical Practitioners into the History of Modern Egypt. V *Re-envisioning Egypt 1919–1952*, ur. Arthur Goldschmidt, Amy J. Johnson in Barak A. Salmoni, 351–370. Kairo: American University in Cairo Press.
45. Gay Stolberg, Sheryl. 2011. Shy U. S. Intellectual created Playbook Used in a Revolution. *New York Times*, 16. februar. Dostopno prek: www.nytimes.com/2011/02/17/world/middleeast717sharp.htm (20. marec 2016).
46. Ghossoub, Mai in Emma Sinclair-Webb, ur. 2000. *Imagined masculinities, Male identity and culture in the modern Middle East*. London: Saqi Books.

47. Global Voices. 2006. *Egypt: Cairo's women speak out against violence*. Dostopno prek: <https://globalvoices.org/2006/11/23/egypt-cairos-women-speak-out-against-violence/> (26. avgust 2016).
48. Goldberg, Ellis. 1986. *Tinker, Tailor and Textile Worker*. Berkeley: University of California Press.
49. Gorman, Anthony. 2005. Anarchists in Education: The Free Popular University in Egypt (1901). *Middle Eastern Studies* 41 (3): 303–320.
50. --- 2010. Diverse in race, religion and nationality ... but united in aspirations of civil progress, Anarchism in Egypt before the First World War. V *Anarchism and Syndicalism in the Colonial and Post-Colonial World, 1880-1940*, ur. Steven Hirsch in Lucien van der Walt, 3–31. Leiden: EJ Brill.
51. --- 2012. Foreign Workers in Egypt 1882-1914: Subaltern or Labour Elite? V *Subalterns and social protest: history from below in the Middle East and North Africa*, ur. Stephanie Cronin (237–59). London: Routledge. Kindle edition.
52. Hamalawy el-, Hossam. 2007. *Comrades and brothers*. Dostopno prek: www.merip.org/mer/mer242/comrades-brothers (15. maj 2016).
53. --- 2011a. Egypt protests continue in the factories. *The Guardian*, 14. februar. Dostopno prek: www.theguardian.com/commentisfree/2011/feb/14/egypt-protests-democracy-generals (10. april 2016).
54. --- 2011b. *Nabil Fahmy: 'This revolution actually serves Israel as well'*, 17. april. Dostopno prek: arabawy.org/27906/fm-nabil-fahmi-this-revolution-actually-serves-israel-as-well (20. marec 2016).
55. Herrera, Linda. 2013. Meet Abdelrahman Mansour Who Made 25 January A Date To Remember. *Jadaliyya*, 25. januar. Dostopno prek: <http://www.egypt.jadaliyya.com/pages/index/9772/meet-abdelrahman-mansour-who-made-25-january-a-dat> (9. april 2016).
56. --- 2014. *Revolution in the age of social media: the Egyptian popular insurrection and the Internet*. London: Verso. Kindle edition.
57. Hladnik Milharčič, Ervin. 2009. *Pot na Orient*. Ljubljana: Beletrina.
58. Houdeibi el, Ibrahim. 2012. Islamism in and after Egyptian revolution. V *Arab Spring in Egypt Revolution and Beyond*, ur. Bahgat Korany in Rabab El-Mahdi, 1–22. Kairo: American University in Cairo Press.
59. Hourani, Albert. 1988. *Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.

60. --- 2002. *A History of the Arab People*. London: Faber and Faber.
61. HRW. 2011. *Work on him until he confesses*. HRW country report, 30. januar. Dostopno prek: <https://www.hrw.org/report/2011/01/30/work-on-him-until-he-confesses/impunity-torture-egypt> (20. februar 2016).
62. --- 2014. *Egypt: Lift Ban on Youth Opposition Group*, 30. april. Dostopno prek: <https://www.hrw.org/news/2014/04/30/egypt-lift-ban-youth-opposition-group> (15. marec 2016).
63. Jacob, Wilson Chacko. 2011. *Working out Egypt: effendi masculinity and subject formation in colonial modernity, 1870–1940*. Durham in London: Duke University Press.
64. Johnson, Amy J. in Scott David McIntosh. 2005. Empowering Women, Engendering Change: Aziza Hussein and Social Reform in Egypt. V *Re-envisioning Egypt 1919–1952*, ur. Arthur Goldschmidt, Amy J. Johnson in Barak A. Salmoni, 249–276. Kairo: American University in Cairo Press.
65. Kapuściński, Ryszard. 1985. *Shah of Shahs*. London: Quartet books.
66. Kholoussy, Hanan. 2010. *For better, for worse: the marriage crisis that made modern Egypt*. Stanford, Calif: Stanford University Press.
67. Kirkpatrick, David D. in David E. Sanger. 2011. A Tunisian-Egyptian link That Shook Arab History. *New York Times*, 13. februar. Dostopno prek: <http://www.nytimes.com/2011/02/14/world/middleeast/14egypt-tunisia-protests.html?pagewanted=all&r=0> (15. marec 2016).
68. Korany, Bahgat in Rabab El-Mahdi, ur. 2012. *Arab Spring in Egypt Revolution and Beyond*. Kairo: American University in Cairo Press.
69. Korayem, Karima. 1997. *ERSAP Egypt's Economic Reform and Structural Adjustment*. Dostopno prek: http://www.eces.org.eg/MediaFiles/Uploaded_Files/%7BD83916F9-6CEF-4E7C-8F35-4A8CDC7AD78A%7D_ECESWP19e.pdf (19. maj 2016).
70. Khuri-Makdisi, Ilham. 2010. *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860–1914*. Berkeley: University of California Press.
71. Lantier, Alex in Johannes Stern. 2011. *The counterrevolutionary role of the Egyptian pseudo-left*, 21. november. Dostopno prek: <https://www.wsws.org/en/articles/2011/11/egyp-n21.html> (30. april 2016).
72. Lesch, Ann M. 2012. Concentrated power breeds corruption, repression and resistance. V *Arab Spring in Egypt Revolution and Beyond*, ur. Bahgat Korany in Rabab El-Mahdi, 17–42. Kairo: American University in Cairo Press.

73. The President of the Republic in The People's Assembly. 1996. *Law No. 12 Of 1996 Promulgating The Child Law Amended By Law No. 126 Of 2008*. Dostopno prek: https://www.unodc.org/res/cld/document/egy/2002/egypt_child_act_english_html/Egypt_Child_Act_English.pdf (31. januar 2016).
74. L. L. Wynn. 2014. Hymenoplasty and the relationship between doctors and Muftis in Egypt. V *Studying Islam in practice*, ur. Gabriele Marranci, 34–48. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
75. *Mada Masr*. 2016a. UN experts raise alarm at Egypt's NGO crackdown, 11. april. Dostopno prek: www.madamasr.com/news/un-experts-raise-alarm-egypts-ngo-crackdown (15. maj 2016).
76. --- 2016b. Al-Nadeem: Closure order is political and came from Egypt's Cabinet, 21. februar. Dostopno prek: www.madamasr.com/news/al-nadeem-closure-order-political-and-came-from-egypts-cabinet (15. maj 2016).
77. Mahdi El-, Rabab. 2011 Orientalising the Egyptian Uprising. *Jadaliyya*, 11. april. Dostopno prek: <http://www.jadaliyya.com/pages/index/1214/orientalising-the-egyptian-uprising> (10. maj 2016).
78. Malky al-, Rania. 2007. Blogging for Reform: the Case of Egypt. *Arab Media & Society* (February): 1–31.
79. Malti-Douglas Fedwa. 1991. *Woman's Body, Woman's Word Gender and Discourse in Arabo-Islamic Writings*. Princeton: Princeton University Press.
80. MacFarquharjan, Neil. 2005. Paternity Suit Against TV Star Scandalizes Egyptians. *The New York Times*, 26. januar. Dostopno prek: http://www.nytimes.com/2005/01/26/world/middleeast/paternity-suit-against-tv-star-scandalizes-egyptians.html?_r=1 (16. marec 2016).
81. Mernissi, Fatima. 1987. *Beyond the Veil: Male – Female Dynamics in a Modern Muslim Society*. Bloomington: Indiana University Press.
82. Moghadam, Valentine M. 1994. *Modernizing Women (Gender and Social Change in the Middle East)*. Kairo: American University in Cairo Press.
83. Moghissi, Haideh. 1999. *Feminism and Islamic Fundamentalism, the limits of postmodern analysis*. London: Zed Books.
84. Mohsen, Habiba. 2012. What made her go there? Samira Ibrahim and Egypt's virginity test trial. *The court case was illustrative of patriarchal society, but the revolution against authoritarianism continues*. *Al Jazeera*, 16. februar. Dostopno prek:

- <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2012/03/2012316133129201850.html> (30. maj 2016).
85. Nadeem Centre for Rehabilitation of Victims of Torture. 2010. *We shall not back down as long as you don't*, 13. junij. Dostopno prek: <http://alnadeem.org/en/node/288> (20. marec 2016).
 86. Peterson, Mark Allen. 2011. *Connected in Cairo: growing up cosmopolitan in the modern Middle East*. Bloomington: Indiana University Press.
 87. Radsch, Courtney. 2008. Core to Commonplace: the evolution of Egypt's blogosphere. *Arab Media & Society* (september): 1–14.
 88. --- 2012. *Revolutionaries Unveiled – Cyberactivism & Women's Role in the Arab Uprisings*, 10. december. Dostopno prek: http://muftah.org/revolutionaries-unveiled-cyberactivism-womens-role-in-the-arab-uprisings/5/#.V2hL-_mLTcs (15. maj 2016).
 89. Rashed, Deena. 2006. Legally yours. *Al Ahram Weekly*. 1. junij. Dostopno prek: <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2006/797/fe1.htm> (16. marec 2016).
 90. Rawlinson, George. 1886. *Ancient Egypt*. Dostopno prek: [https://en.wikisource.org/wiki/Ancient_Egypt_\(Rawlinson\)](https://en.wikisource.org/wiki/Ancient_Egypt_(Rawlinson)) (15. april 2016).
 91. Reynolds, Nancy Y. 2012. *Entangled communities: interethnic relationships among urban salesclerks and domestic workers in Egypt, 1927–61*. Dostopno prek: <http://dx.doi.org/10.1080/13507486.2012.643669> (20. marec 2016).
 92. Robinson-Dunn, Diane. 2006. *The Harem, Slavery and British Imperial Culture: Anglo-Muslim Relations in the Late Nineteenth Century*. Manchester: Manchester University Press.
 93. Rodenbeck, Max. 1999. *Cairo: The City Victorious*. New York: Knopf.
 94. Rough B., Andrea. 1985. *Family in Contemporary Egypt*. Kairo: American University in Cairo Press.
 95. Roy, Arundhati. 2014. *NVO-izacija upora*, 28. september. Dostopno prek: [www.zofijini.net/nvo--izacija upora](http://www.zofijini.net/nvo--izacija-upora) (20. maj 2016).
 96. Ryzova, Lucy. 2005. Egyptianizing Modernity through the 'New Effendiya': Social and Cultural Constructions of the Middle Class in Egypt under the Monarchy. V *Re-envisioning Egypt 1919–1952*, ur. Arthur Goldschmidt, Amy J. Johnson in Barak A. Salmoni, 124–163 Kairo: American University in Cairo Press.
 97. Saadawi El-, Nawal. 1980. *The Hidden Face of Eve, Women in the Arab World*. London: Zed Press.

98. Sadda el-, Hoda. 2012. *Gender, nation, and the Arabic novel: Egypt, 1892–2008*. Syracuse [N.Y.]: Syracuse University Press.
99. Sadiki, Larbi. 2014. In-formalized Polity and the Politics of Dynasty in Egypt and Libya. V *Informal Power in the Greater Middle East: Hidden Geographies*, ur. Luca Anchesi, Gennaro Gervasio in Andrea Teti, 11–23. Abingdon: Routledge.
100. Said, Edward W. 1996. *Orientalizem, Zahodnjaški pogledi na Orient*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
101. Salem, Mahmoud. 2010. *On Khaled Said*, 13. junij. Dostopno prek: <http://www.sandmonkey.org/2010/06/13/on-khaled-said/> (20. marec 2016).
102. Shalaby in El Marsfawy. 2010. Khaled Saeed case investigation. *El masry el youm*, 12. julij. Dostopno prek: <http://www.egyptindependent.com/news/al-masry-al-youm-exclusive-khaled-saeed-case-investigation> (11. maj 2016).
103. Shenker, Jack. 2012. Egypt's elections do not simply mark a return to the status quo. *The Guardian*, 25. maj. Dostopno prek: www.theguardian.com/world/2012.may/25/egypt-elections-return-status-quo (10. april 2016).
104. --- 2016. *The Egyptians, a radical story*. London: Allen Lane.
105. Skubic, Barbara. 2011a. Išče se lastnik revolucije. *Delo*, 10. julij. Dostopno prek: www.delo.si.tuditi/blog/isce-se-lastnik-revolucije-html (15. maj 2016).
106. --- 2011b. Tujek v narodovem tkivu. *Delo*, 23. julij. Dostopno prek: www.delo.si.tuditi/blog/tujek-v-narodovem-tkivu_2.html (15. maj 2016).
107. --- 2015. A drop in the Sea of Foreign workers. V *From Slovenia to Egypt, Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination*, ur. Mirjam Milharčič Hladnik, 73–92. Gottingen: V&R unipress.
108. Smrkolj, Maja, ur., Miro Cerar, ur. in Jon Jamnikar, ur. 2002. *Dokumenti človekovih pravic z uvodnimi pojasnili*. Ljubljana: Amnesty International in Mirovni inštitut.
109. Sonneveld, Nadia. 2010. Khul Divorce in Egypt: How Family Courts Are Providing a 'Dialogue' Between Husband and Wife. *Anthropology of the Middle East* 5 (2): 100–120.
110. Sowers, J. L., in Toensing, C. J. 2012. *The journey to Tahrir: revolution, protest, and social change in Egypt*. London: Verso. Kindle edition.
111. Spivak, Gayatri Chakravorty. 1988. Can the subaltern speak? V *Social Theory: the Multicultural and Classic Readings*, ur. Charles Lemert, 409–412. Colorado: Westview Press.

112. Stratton, Allegra. 2008. *Muhajababes: meet the new middle East--young, sexy, and devout*. Brooklyn, N.Y.: Melville House Pub.
113. Tadros, Mariz. 2000. The beginning or the end? *Al Ahram Weekly*, 9. marec. Dostopno prek: www.weekly.ahram.org.eg/Archive/2000/472/fr2.htm (10. april 2016).
114. *Tahrir Documents*. Dostopno prek: www.tahrirdocuments.com. (30. april 2014).
115. Tassie, Keisha Edwards in Sonja M. Brown Givens. 2015. *Women of Color and Social Media Multitasking: Blogs, Timelines, Feeds, and Community*. Lanham: Lexington books.
116. Tekçe, Belgin, Linda Oldham in Frederic C. Shorter. 1994. *A Place to Live, Families and Child Health in a Cairo Neighbourhood*. Kairo: American University in Cairo Press.
117. *The International Center for Not-for-Profit Law (ICNL)*. Dostopno prek: <http://www.icnl.org/research/monitor/egypt.html> (30. marec 2016).
118. Thomasson, Bjorn. 2009. The uses and meanings of liminality. *International political anthropology* 2 (1): 5–27.
119. Tucker, Judith E. 1985. *Women in nineteenth-century Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press.
120. --- 1996. Revisiting Reform: Women and the Ottoman Law of Family Rights, 1917, *The Arab Studies Journal* 4 (2): 4–17.
121. Yakoob, Tahira. 2011. *I Want to Get Married: Ghada Abdel Aal*, 4. junij. Dostopno prek <http://www.thenational.ae/arts-culture/books/i-want-to-get-married-ghada-abdel-aal> (4. april 2016).
122. Zakarriya, Jihan. 2014. Sexuality, Religion and Nationalism: A Contrapuntal Reading of the History of Female Activism and Political Change in Egypt. *Journal of International Women's Studies* 16 (1): 47–61.
123. Zeinobia. 2015. *Don't forget Aya Hegazy and her team in prison*, 22. december. Dostopno prek: www.egyptianchronicles.blogspot.com/2015/12/don't-forget-aya-hegazy-and-her-team-in.html (20. maj 2016).
124. Zohry, Ayman: The Place of Egypt in the regional migration system as a receiving country. *Revue européenne des migrations internationales* 19 (3): 129–149.